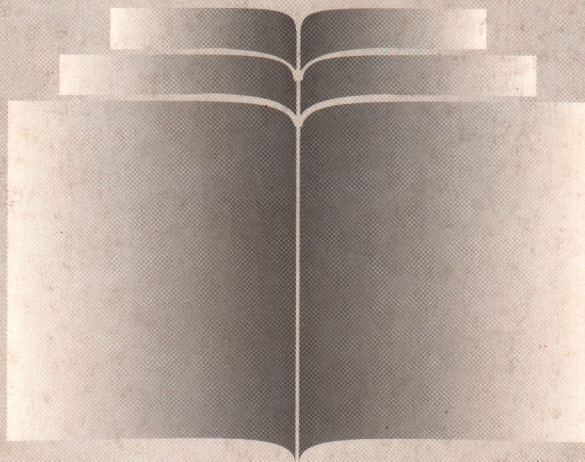

Випуск 7 • Збірник наукових праць •

Інститут вивчення проблем злочинності

Академія правових наук України

Питання боротьби зі злочинністю

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 7

Харків

«Право»

2003

ББК 67.308

П 35

Засновник

Академія правових наук України

Редакційна колегія

В. І. Борисов (головний редактор), *В. С. Зеленецький* (заст. головного редактора), *В. С. Батургарєєва*, *В. В. Голіна*, *Ю. М. Грошевий*, *Л. В. Дорош*, *Г. А. Матусовський*, *М. В. Салтевський*, *Н. В. Сібільова*, *В. В. Сташис*, *А. Х. Степанюк*, *В. М. Хотенець*

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел. 715-62-08; 706-15-94

Видавництво

«Право» Академії правових наук України
61002, Харків, вул. Чернишевського, 80
Тел. 164-552, 164-553

© Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України, 2003
© «Право», 2003

ISBN 966-8467-02-7

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. В. Сташис, академік АПрН України, перший проректор Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, академік-секретар відділення кримінально-правових наук АПрН України;

В. І. Борисов, член-кореспондент АПрН України, директор Інституту вивчення проблем злочинності;

Л. В. Дорош, кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, провідний науковий співробітник

Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України;

О. І. Перепелиця, кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник

Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ

Дослідження теми здійснювалося науковцями сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю у період I кв. 1997 р. — I кв. 2002 р. відповідно до плану наукових досліджень під керівництвом академіка В. В. Сташиса.

На сучасному етапі формування і становлення України як незалежної, демократичної і правової держави суттєвого значення набуває дослідження проблем законодавчої регламентації і практики застосування норм про кримінальну відповідальність, оскільки істотна протидія злочинності можлива лише при наявності таких складників, як належне законодавство, ефективне його використання судовими і правоохоронними органами. Тому суттєвою складовою зазначеного дослідження було наукове забезпечення законопроектних робіт щодо створення нового кримінального законодавства України.

КК України, що був прийнятий у 1960 р., хоча і змінювався в роки становлення незалежної України, але в цілому мав серйоз-

© В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош, О. І. Перепелиця, 2003

ні вади і в умовах формування нових соціальних та економічних відносин не відповідав повною мірою як новим потребам суспільства і держави, так і сучасній теорії кримінального права.

У 1992 р. в Україні була створена робоча група Кабінету Міністрів України по підготовці проекту КК України, до складу якої від Академії правових наук України увійшли Президент АПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України та АПрН України В. Я. Тацій, члени авторського колективу академік АПрН України В. В. Сташис і член-кореспондент АПрН України В. І. Борисов. Була здійснена велика і складна робота, у якій знайшли відбиток певні теоретичні набутки у галузі кримінального права, судова практика, вітчизняний та зарубіжний досвід кримінальної юстиції.

Під час роботи над проектом були внесені пропозиції наукових та навчальних закладів України, Росії, Білорусі, окремих юристів щодо його поліпшення, в узагальненні яких брали участь члени колективу інституту. Водночас здійснювалося рецензування законів України про внесення змін та доповнень до КК України 1960 р., проектів постанов Пленуму Верховного Суду України щодо їх відповідності Конституції України та загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права.

При проведенні дослідження авторський колектив орієнтувався на положення Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, затвердженої Указом Президента України від 17 вересня 1996 р. № 837-96, в якій прямо зазначається необхідність подальшого вдосконалення правової бази боротьби зі злочинністю (п.5), зокрема забезпечення захисту фінансово-кредитної та банківської систем, фондового ринку та ринку цінних паперів від проникнення кримінального капіталу, шахрайства, відмивання брудних грошей, іншого впливу організованої злочинності (підп. 2 п. 48), розробки заходів боротьби зі злочинами терористичної спрямованості (п.71). Враховувались також положення Комплексної програми профілактики злочинності на 2001-2005 роки, затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376-2000 (Про розробку заходів щодо запобігання контрабанді та порушенням митних правил (п.6), щодо запобігання «тіньовій» економіці (п.32)).

Окрім наукового забезпечення підготовки нового кримінального законодавства України колективом були здійснені поглиблені теоретичні дослідження з проблем:

- 1) відповідальності за злочини у сфері економіки;
- 2) відповідальності за тероризм і злочини терористичної спрямованості.

Проведеним дослідженням визначені питання розвитку та вдосконалення Особливої частини КК України, питання формування понять та змісту ознак злочинів, їх класифікації, поділу на види залежно від родового та безпосереднього об'єктів, розглянуті наукові засади кримінальної відповідальності за посягання на особу, її права і свободи, власність, питання кваліфікації злочинів у сфері господарської та службової діяльності, відмежування від суміжних злочинів та інших правопорушень. На базі порівняльного аналізу законодавства різних країн про кримінальну відповідальність та міжнародних конвенцій визначені подальші шляхи вдосконалення законодавства. Науковцями сектора була запропонована концептуальна модель понятійного апарату в антитерористичному законодавстві та в науці кримінального права, визначені поняття, сутність, зміст і ознаки тероризму та злочинів терористичної спрямованості.

Особлива увага приділялась удосконаленню складів злочинів у сфері економіки та фінансів¹. Проведено спеціальне дослідження з проблем кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, за контрабанду, злочини у сфері обігу цінних паперів, злочинні дії, пов'язані з банкрутством, тощо.

Розроблялися науково обґрунтовані підходи до встановлення відповідальності за нецільове використання бюджетних і позабюджетних коштів та ін.

Вагоме місце у науково-дослідницькій роботі займали теоретичні розробки проблем протидії тероризму і злочинам терористичної спрямованості. Досліджувалися поняття і ознаки тероризму та злочинів терористичної спрямованості, було проведено відмежування поняття «тероризм» від суміжних загально-соціальних та кримінально-правових понять.

Здійснено також аналіз і порівняння кримінально-правових понять убивств, встановлено співвідношення уже відомих кримінальному праву понять з поняттям «вбивство на замовлення». Досліджувалися проблеми уніфікації кримінально-

¹ Див.: Гуртова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України: Монографія. – Х., 2001.

правових норм, що встановлюють відповідальність за погрози, спрямовані на примушування потерпілого до вчинення будь-яких дій або відмови від них. Проаналізовано кримінально-правові норми, що передбачають діяння, пов'язані з викраденням людей, у тому числі дітей, з метою викупу.

I. Загальна характеристика нового законодавства України про кримінальну відповідальність

Необхідність підготовки нового КК України була зумовлена, насамперед, тим, що правова держава, процес розбудови якої продовжується в Україні, не могла нормально функціонувати без відповідної законодавчої бази. Саме такою законодавчою базою у сфері протидії злочинності є Кримінальний кодекс України. Значне зростання злочинності, прояв агресивних її форм, підвищення питомої ваги організованої злочинності вимагали наявності таких законів, які забезпечували б ефективний захист суверенітету і національної безпеки України, прав і свобод громадян, ринкових відносин, що розвиваються, всього правопорядку, встановленого в нашому суспільстві. Хоча у Кримінальний кодекс України 1960 р. в останні роки було внесено значні зміни і доповнення, проте він перестав відповідати сформованим в Україні реаліям, а саме: 1) мав низку серйозних прогалин; 2) за період існування (особливо в останні роки) до нього було внесено численні і не завжди обґрунтовані зміни і доповнення, що завдали шкоди його цілісності і системності; 3) Кодекс не враховував міжнародних зобов'язань України у зв'язку із вступом її в Раду Європи і приєднанням до низки міжнародно-правових договорів у сфері боротьби зі злочинністю; 4) відчутною була потреба в удосконаленні системи покарань відповідно до сучасних вимог і міжнародних стандартів тощо.

Науковці, надаючи рекомендації розробникам нового Кримінального кодексу України, прагнули враховувати досягнення науки кримінального права, пропозиції по вдосконаленню кримінального законодавства, слідчу, прокурорську та судову практику по його застосуванню, досвід законопроектних робіт інших держав.

Новий КК України було прийнято 5 квітня 2001 р., він набрав чинності з 1 вересня того ж року. Кодекс одержав позитивну оцінку наукових і практичних працівників як в Україні, так

і за її межами. Він відображає соціально-економічні і політичні особливості сучасного періоду розвитку української державності, відповідає загально визнаним принципам і нормам міжнародного права у сфері боротьби зі злочинністю і охорони прав людини.

Загальна частина нового КК порівняно з Загальною частиною попереднього КК за кількістю статей збільшена майже удвічі. Привертає увагу достатньо повний і докладний опис у новому КК таких інститутів Загальної частини, як закон про кримінальну відповідальність, стадії вчинення злочину, співучасть у злочині та ін.

Новий КК містить комплекс правових норм, спрямованих на забезпечення правової бази для боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Так, у ст. 28 Загальної частини визначені поняття «вчинення злочину організованою групою» і «вчинення злочину злочинною організацією», а в Особливу частину введена ст. 255 «Створення злочинної організації». Новими за змістом для законодавства України про кримінальну відповідальність є ст. 29 КК «Кримінальна відповідальність співучасників» та ст. 31 КК «Добровільна відмова співучасників», яка містить положення, що відбивають особливості добровільної відмови окремих співучасників та вплив добровільної відмови одного співучасника на кваліфікацію дій іншого¹.

З'явилися самостійні розділи, присвячені, наприклад, повторності, сукупності і рецидиву злочинів, звільненню від кримінальної відповідальності, примусовим та іншим заходам медичного характеру, особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх.

У КК України 2001 р. передбачені й нові підстави звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості та невеликої тяжкості, а саме: щире каєття і примирення винного з потерпілим. Широкий розвиток одержали так звані «заохочувальні норми» кримінального права. Можна виділити чотири групи таких норм: 1) норми, що заохочують правомірну поведінку (наприклад, необхідна оборона, затримання злочинця, крайня необхідність і т.п.); 2) норми, що

¹ Див.: Тацій В., Сташис В. Новий Кримінальний кодекс України / Крок. - № 9 - 10. - 2000. - Травень; їх же. Є новий Кримінальний кодекс України / Президентський вісник. - 2001. - 1-7 червня; їх же. Кримінальний кодекс як поступ до гуманізму та демократії // Вісник прокуратури. - № 3 (9). - Червень 2001. - С. 6 - 15.

заохочують добровільну відмову особи від продовження злочинної діяльності (норми про добровільну відмову); 3) норми, що заохочують щире каяття після вчинення злочину, і 4) спеціальні норми, що заохочують посткримінальну поведінку особи, яка відбуває покарання.

Для нового КК характерною є поступова гуманізація системи покарань, яка приводиться у відповідність із світовими стандартами з урахуванням матеріальних можливостей держави. Смертна кара як вид покарання не передбачається. Новими видами покарань, введеними в КК, є громадські роботи і арешт.

Особлива частина КК 2001 р. містить 339 статей, що розділені на 20 розділів. Розташування розділів Особливої частини також підпорядковане певній внутрішній логіці. Розробка системи Особливої частини була обумовлена вирішенням низки теоретичних і практичних питань, пов'язаних з необхідністю поділу і розташування у певному порядку норм, що передбачають відповідальність за конкретні злочини. Розробники Кодексу вважають, що від вдалого розміщення норм Особливої частини багато в чому залежать їх практичне застосування, теоретичне осмислення окремих складів злочинів, усвідомлення їх взаємозв'язку і особливостей. Запропонована в новому КК система Особливої частини відобразила не тільки певні теоретичні досягнення з питань її побудови, а й головним чином систему суспільних відносин і соціальних цінностей, що склалися в Україні в перші десять років її становлення як незалежної, демократичної держави, які і підлягають кримінально-правовій охороні¹.

В конструюванні диспозицій статей Особливої частини КК знайшли відображення найбільш характерні тенденції, властиві розвитку кримінального законодавства не тільки України, а й інших країн, які раніше входили до складу СРСР. Так, КК 2001 р. у статтях Особливої частини відмовився від

¹ Див. *Борисов В. І.* Розв'язання проблемних питань Особливої частини у новому Кримінальному кодексі України. / Матеріали наук. конференції „Конституція України – основа модернізації держави та суспільства”. – 21-22 червня 2001 р. – Х.: Право, 2001. – С. 325-328; *Його ж.* Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України / Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук. практ. конф. (Харків) 25-26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К. – Х.: Юрінком Інтер. – С.99-104.

вказівок на адміністративну преюдицію як умову кримінальної відповідальності. Така умова призводила до того, що адміністративні проступки при повторному їх вчиненні автоматично визнавалися злочинними діями. Це означало невинуватення криміналізацію певної частини діянь.

Значна частина норм Особливої частини КК 1960 р., якими були передбачені формальні склади злочинів (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), трансформована в новому КК у норми, що мають матеріальні склади злочинів. Це є свідченням підвищення рівня (планки) суспільної небезпечності діяння для визнання його злочином.

Спостерігається значне розширення в Особливій частині кількості бланкетних норм. Особливо це характерно для норм розділу «Злочини у сфері господарської діяльності».

Певна позиція склалася й щодо оціночних понять. Вона пов'язана з їх обмеженням, уточненням чи роз'ясненням. Тому багато статей Особливої частини КК України 2001 р. супроводжуються примітками, в яких роз'яснюються поняття, що використовуються в тій чи іншій статті.

Характерною рисою Особливої частини нового КК є розширення в ній кількості норм, що заохочують соціально прийнятну поведінку особи після вчинення нею злочину. Можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності передбачена в тринадцяти статтях КК (ч.2 ст.111, ч.2 ст.114, ч.3 ст.175, ч.3 ст. 212, ч.2 ст. 255 та ін.). Безумовно, розвиток інституту заохочення в Особливій частині відповідає ідеї гуманізації кримінального законодавства і має перспективу його поширення.

У санкціях норм Особливої частини знайшло своє відображення концептуальне положення, закладене ще в перші роки розробки проекту КК, щодо гуманізації системи покарань. По-перше, всі санкції Особливої частини побудовані за схемою: від менш суворих покарань до більш суворих. Смісл такої побудови в тому, що суд, відмовляючись від призначення менш суворого покарання, повинен навести мотиви для звернення до більш суворого покарання. Враховуючи, що санкції передбачають, як правило, кілька видів покарання, то, безумовно, рух до найбільш суворого покарання вимагає пошуку досить зважених і обґрунтованих для цього аргументів. По-друге, характерною рисою Особливої частини є також зниження для більшості злочинів покарання у виді позбавлен-

ня волі і введення в санкції покарань, альтернативних позбавленню волі. Так, істотно знижені покарання за господарські, військові, необережні злочини. Покарання у виді позбавлення волі на строк до 15 років збережено, як правило, за злочини, пов'язані з посяганням на життя людини, а також за корисливо-насильницькі злочини.

Таким чином, новий КК України ґрунтується на певних вихідних положеннях, сформульованих ще при виробленні концепції нового кримінального законодавства України. Назвемо деякі з них.

1. Новий КК виходить з необхідності відповідності кримінального законодавства України Конституції України та її міжнародно-правовим зобов'язанням, тому КК максимально узгоджений з положеннями Конституції України, які мають основне значення для розвитку кримінального законодавства. Це, насамперед, положення Конституції України про визнання і дію в Україні принципу верховенства права, а також про необхідність відповідності законів України Конституції.

2. Новий КК широко враховує досягнення сучасної науки кримінального права України та інших країн, судову і слідчо-прокурорську практику застосування кримінального законодавства України, практику Конституційного Суду України, досвід реформування кримінального законодавства в країнах СНД та інших країнах.

3. З прийняттям КК 2001 р. здійснено декриміналізацію, тобто виключення з числа злочинних, таких діянь, які не становлять суспільної небезпечності, інакше кажучи, які не заповдіють і не здатні заповдіяти істотну шкоду економічним, політичним, соціальним або іншим інтересам особи, суспільства і держави.

В Особливій частині декриміналізовано понад 30 складів злочинів, бо діяння, передбачені ними, в умовах нових суспільних відносин або втратили небезпечність, або не вимагають заходів кримінально-правового впливу для боротьби з ними, або являють собою спеціальні діяння щодо більш загальних, відповідальність за які передбачена статтями КК 2001 р.

За вчинення деяких злочинів встановлено відповідальність з 16 років, за них раніше відповідальність наставала з 14 років. Йдеться про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, вбивство з необережності, а також умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад

здоров'я або короточасну втрату працездатності. Нарешті, декриміналізовані дії членів сім'ї і близьких родичів особи, яка вчинила злочин, щодо заздалегідь необіцяного приховування злочину, вчиненого членом сім'ї або близьким родичем.

4. Вихідним для нового КК є також забезпечення наступності положень, що витримали апробацію часом і відповідають цивілізованим нормам кримінального права. Тому в ньому збережені положення про підстави кримінальної відповідальності, межі чинності кримінального закону, форми вини, відповідальність за незакінчений злочин тощо. Як такий, що витримав апробацію часом і показав свою ефективність, збережений і підхід до систематизації статей в Особливій частині КК України за родовим об'єктом посягання. Збережено і багато складів злочинів, котрі, як показала практика, досить вдало були сформульовані в КК 1960 р.

5. Новий КК передбачає сувору відповідальність за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів з наданням можливості застосування до осіб, які вчинили злочини середньої тяжкості і невеликої тяжкості, покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, і навіть звільнення від кримінальної відповідальності.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що вперше в історії кримінального законодавства України проводиться чітка класифікація злочинів на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі. Ця класифікація не є самоціллю, вона проходить червоною стрічкою через весь зміст Загальної та Особливої частин КК, тобто залежно від віднесення злочину до тієї чи іншої категорії визначаються кримінально-правові наслідки його вчинення.

6. Новий КК виходить з необхідності забезпечення пріоритетного кримінально-правового захисту прав і свобод людини і громадянина. У цьому зв'язку розділи, що містять злочини проти здоров'я, свободи, честі та гідності людини, не лише розташовані в Особливій частині відразу ж за злочинами проти основ національної безпеки України, а й значно розширені за рахунок включення в них нових видів посягань на ці блага.

7. Новий КК забезпечує відповідність положень кримінального законодавства умовам переходу від планово-адміністративної до ринкової економіки. Так, розділ VII Особливої частини КК «Злочини у сфері господарської діяльності» передбачає кілька груп посягань. Перша група — це посягання у сфері підприємницької діяльності (статті 205, 206, 218 та ін.).

Другу групу становлять злочини у сфері фінансової діяльності (статті 207, 208, 210 та ін.). Третя група — це посягання на інтереси споживачів товарів і послуг (статті 225, 226, 227 та ін.).

8. З прийняттям КК України 2001 р. його норми гармонізовані з іншими галузями публічного і приватного законодавства. При цьому слід мати на увазі, що Кримінальний кодекс є юридичною формою вираження публічних кримінально-правових норм. У свою чергу, кримінальне право належить до охоронної підсистеми права, завдання якого полягає в тому, щоб врахувати об'єктивні закономірності, які визначають співвідношення кримінального кодексу як публічно-правового акта охоронної галузі з іншими галузями публічного і приватного законодавства. При цьому галузі публічного законодавства належать до регулятивної (наприклад, більшість актів адміністративного і фінансового законодавства, процесуального законодавства та ін.) або охоронної підсистем законодавства. Проблема полягає в тому, що деякі акти, необхідні для регулювання нових суспільних відносин, ще не прийняті Верховною Радою України. В такому разі не можна виключати, що прийняття таких законодавчих актів потягне за собою необхідність внесення відповідних змін до КК України¹.

При розв'язанні одного з принципових питань Особливої частини КК — про побудову її системи — було зроблено висновки щодо необхідності поділу Особливої частини на розділи, без подальшої їх диференціації на інші структурні складові. Тим самим запропонована лінійна система побудови Особливої частини КК. У КК, прийнятому Верховною Радою України 5 квітня 2001 р., Особлива частина складається з 20 розділів, тоді як КК 1960 р. мав 11 розділів. Така деталізація зумовлена низкою обставин. По-перше, необхідністю виокремлення суспільних відносин, які вимагають особливого кримінально-правового захисту. Відповідно до цього були сконструйовані розділи: «Злочини проти довкілля» (VIII), «Злочини у

¹ Підтвердженням цього положення є зміни в ст. 209 КК України 2001 р., назва якої стала «Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», уведення до КК ст. 209¹ «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», які були прийняті відповідно до законів України, указів Президента України та постанов Кабінету Міністрів України, спрямованих на попередження та посилення протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом.

сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж» (XVI), «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» (XX). По-друге, необхідністю поділу надміру великих розділів на більш дрібні, щоб підкреслити важливість захисту тих чи інших суспільних відносин. Йдеться, насамперед, про главу III КК 1960 р. «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи», яка розукрупнена на три розділи, та главу X «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку та народно-го здоров'я», на базі якої були сконструйовані п'ять самостійних розділів.

Досить дискусійними виявилися питання про послідовність розташування розділів Особливої частини. Умовно всі розділи згруповані у три блоки. Перший блок включає розділи, якими охороняються інтереси особи і права людини; другий — розділи, які повинні охороняти інтереси суспільства; третій — розділи, які повинні охороняти інтереси держави. Особлива частина КК відкривається розділом «Злочини проти основ національної безпеки України». Деякі вчені та народні депутати України висловлювалися проти розташування цього розділу на першому місці в системі Особливої частини КК, пропонували перемістити його у блок розділів, що охороняють державу. При розв'язанні цієї проблеми було визнано, що призначення розділу «Злочини проти основ національної безпеки України» є більш значущим, ніж просто захист інтересів держави. Йдеться про захист України як певної соціальної спільності людей, які проживають на одній території і зацікавлені у своєму суверенітеті, збереженні форми державного правління, цілісності і недоторканності держави. Названі цінності є складовими частинами поняття «основи національної безпеки України». Вони проголошені у статтях 1 і 2 Конституції України. Крім того, слід зазначити, що лише в суспільстві, де забезпечені соціальна та економічна стабільність, державні порядок і безпека, суспільна злагода, можливе реальне забезпечення захисту особистих, фізичних і духовних прав людини і громадянина, основні з яких закріплені у ст. 3 Конституції України. Захист цих прав передбачено розділами II, III, IV і V Особливої частини КК 2001р.

Запропонована система Особливої частини КК відповідає досягненням науки кримінального права і тим змінам, які сталися в соціальному та економічному житті України. Крім того,

така система є зручною для практичного застосування КК, бо вона дозволяє слідчому, прокурору, судді, іншим особам легко орієнтуватися у КК, відшукуючи ту або іншу статтю, необхідну для застосування.

Значну роботу провели розробники нового КК України з приведення його у відповідність з Конституцією України, яка була прийнята 28 червня 1996 р. Згідно з принципом конституційної відповідності КК не повинен як загалом, так і в частині окремих його інститутів суперечити Основному Закону держави. Конституційні положення щодо необхідності захисту прав людини, суспільних і державних інтересів знайшли відображення в нормах Особливої частини, спрямованих на охорону життя і здоров'я людини, особистої свободи, виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини, господарської діяльності, довкілля, безпеки виробництва, миру і безпеки людства та інших благ. Приведення тексту Особливої частини КК у відповідність з Конституцією України було пов'язане, зокрема, з формулюванням назв певних розділів, доповненням статей, які відтворювали відповідні статті КК 1960 р., введенням нових статей. Так, згідно зі ст. 44 Конституції в КК введена ст. 174 «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку», згідно зі ст. 32 введена ст. 182 «Порушення недоторканності приватного життя», згідно зі ст. 53 введено ст. 183 «Порушення права на отримання освіти», згідно зі ст. 49 введена ст. 184 «Порушення права на безоплатну медичну допомогу».

Можна стверджувати, що КК 2001 р. узгоджується з принципом конституційної відповідності. Його статті досить повно відображають конституційні положення щодо необхідності охорони особистих прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави.

Виходячи з того, що КК України повинен ґрунтуватися на загально визнаних принципах і нормах міжнародного права, була проведена робота з приведення його норм у відповідність з міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України. Під цим кутом зору в Особливій частині КК були сформульовані ст. 127 «Катування», ст. 209 «Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом» та інші статті. Питання про відповідність КК міжнародним угодам було предметом обговорення експертів Ради Європи і розробників КК на нарадах, що відбу-

лися у Києві та у Гаазі (Нідерланди), на науково-практичних конференціях і семінарах, що відбулися у Харкові. Представники Нідерландів, Італії, Швеції, Португалії та інших країн у своїх зауваженнях дали позитивну оцінку проекту КК.

II. Злочини у сфері економіки

У сучасний період Україна перебуває на відповідальному етапі формування незалежної, правової держави з високорозвиненою економікою. Шляхи переходу до ринкової економіки, як не прикро, виявилися дуже важкими. Нігілізм щодо установлених форм господарювання, запозичення економічних моделей розвинутих країн сприяли появі і розвитку у 90-і роки минулого століття деструктивних економічних і соціальних процесів. Кризові явища охопили базисні галузі промисловості (паливно-енергетичний, аграрно-промисловий комплекси, вугільну, металургійну промисловість), кредитно-банківську та фінансову сфери, сферу приватизації та ін. Все відчутнішими ставали прояви соціального розшарування, як наслідок спаду виробництва, скорочення економічного потенціалу держави¹. З одного боку, фінансова могутність тіньових структур, з іншого — постійне зростання безробіття, зuboжіння основної маси населення. Докорінна зміна соціально-економічних і політичних підвалин суспільства, загострення протиріччя між людськими потребами і можливостями їх задоволення, занепад моралі — усе це призвело до зростання у роки становлення незалежної України питомої ваги злочинів, учинюваних організованими угрупованнями, особливо у сфері економіки.

Аналіз криміногенного потенціалу як джерела тіньової економіки дає підстави для висновку, що існує дві групи суспільно небезпечних діянь, боротьба з якими потребує пильної уваги. Першу групу утворюють діяння, криміналізація яких вже відбулася на тих чи інших етапах розвитку суспільства. Йдеться про традиційні злочини (контрабанда, злочини проти власності, наркобізнес); економічні злочини (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, заборо-

¹ Див.: Бучко М. Корислива фінансово-економічна злочинність, як протидія демократичним перетворенням // Право України. — 2000. — №3. — С. 37.

нені види підприємницької діяльності, фіктивне підприємництво, шахрайство з фінансовими ресурсами, незаконні діяння з цінними паперами та ін.); службові злочини (хабарництво, зловживання владою або службовим становищем, службове підроблення та ін.). Кримінальний кодекс України 1960 р. налічував близько 30 норм, що встановлюють відповідальність за економічні злочини.

До другої групи входять суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності, які потребували негайної криміналізації. Зокрема, необхідно було терміново вирішити питання про криміналізацію відмивання коштів, здобутих незаконним шляхом, незаконні дії, пов'язані з порушеннями законодавства в бюджетній системі та сфері приватизації. В цьому напрямку були використані норми-заборони. Отже, є підстави сподіватись, що передбачені в КК 2001 р. нові кримінально-правові норми сприятимуть усуненню прогалин у кримінальному законодавстві та боротьбі зі злочинністю у сфері економіки і позитивно вплинуть на оздоровлення економічної ситуації.

Характеристика системи злочинів у сфері господарської діяльності. Глава VI «Господарські злочини» Особливої частини КК 1960 р. була однією з найбільш значних за кількістю включених до неї норм. З прийняттям нового КК 2001 р. змінилася як назва розділу, так і його зміст та система. Це пов'язано з переосмисленням ролі кримінального права в охороні економічних відносин перехідного до ринку періоду. У зв'язку з реформуванням економічної системи, зміною засад державно-правового регулювання відносин, що складаються в процесі господарської діяльності, кримінальне право покликане здійснювати боротьбу переважно з новими, невідомими раніше суспільно небезпечними формами економічної поведінки, а саме: незаконним підприємництвом, недобросовісною конкуренцією і монополістичною діяльністю, обманними діями щодо кредиторів тощо.

Зараз ці злочини розташовані у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК, який, як і раніше, посідає особливе місце в її системі. Це пояснюється тим, що в ньому найбільшою мірою відображені ті негативні явища, що супроводжують, як зазначалося, процеси економічної реформи в Україні, боротьба з якими потребує рішучого застосування кримінально-правових заходів.

Норми про відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності, які містить новий КК, орієнтовані на захист сво-

боди підприємницької діяльності і різноманітності її організаційно-правових форм, захист підприємництва від недобросовісної конкуренції і монополізму, охорону прав споживачів товарів і послуг, захист фінансових інтересів держави. Результатом конструювання нової системи злочинів у сфері господарської діяльності є те, що її утворюють переважно невідомі раніше вітчизняному кримінальному законодавству склади злочинів. Кримінальний кодекс України встановлює відповідальність за 37 злочинів у сфері господарської діяльності.

Усі статті, включені в цей розділ, можна поділити на три групи. Перша містить статті, що не були передбачені КК 1960 року, незважаючи на те, що в останні роки його глава VI «Господарські злочини» постійно змінювалася та доповнювалася новими статтями (статті 200, 204, 207, 209, 214 та ін.).

Другу групу складають статті, які замінюють статті Кодексу 1960 р., але з суттєвими змінами та доповненнями, що були внесені до них (статті 199, 201, 202 та ін.).

Нарешті, третю групу складають статті, які також замінюють статті КК 1960 р., але уведені до нового КК без суттєвих змін (статті 203, 206, 210, 211).

Поєднуючи в самостійний розділ VII злочини, які вчиняються у сфері господарської діяльності, законодавець виходив з єдності родового об'єкта посягання. Такий підхід (родовий об'єкт як критерій поділу Особливої частини КК на розділи) є загальноприйнятим у вітчизняній науці кримінального права і практиці правотворчості.

Як родовий об'єкт виділяється система суспільних відносин, що складаються у сфері господарської діяльності суспільства. Це суспільні відносини, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів, робіт і послуг. Такий підхід у цілому відповідає позиції вчених господарсько-правової школи щодо предмета правового регулювання господарського права і свідчить про активне застосування інтегративних методів у науковому дослідженні. Відповідно передбачені законодавством про кримінальну відповідальність суспільно небезпечні діяння, що посягають на ці суспільні відносини, є злочинами у сфері господарської діяльності.

Злочини, що вчиняються у названій сфері, можуть бути систематизовані на підставі різних їх ознак (способу, місця, суб'єкта вчинення тощо). Однак при побудові основоположної системи різних груп злочинів має бути використана найбільш

суттєва і специфічна для них класифікаційна ознака. Такою ознакою є лише об'єкт злочину.

З урахуванням сформульованих вище положень система злочинів у сфері господарської діяльності нового КК може бути сконструйована таким чином:

злочини, що посягають на суспільні відносини, які регулюють підприємницьку та іншу господарську діяльність юридичних осіб та інших господарюючих суб'єктів (статті 202, 203, 203¹, 205, 206, 209, 213, 226, 228-232 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини, які регулюють кредитно-фінансову діяльність держави і господарюючих суб'єктів (статті 199, 200, 208, 210, 211, 215, 222, 223, 224 КК);

злочини, що посягають на монополію державного регулювання в певних сферах суспільних відносин (статті 214, 217 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини, що регулюють переміщення товарів через митний кордон (ст. 201 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини та регулюють порядок обчислення і сплати податків та інших платежів (статті 204, 212, 216 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини, які регулюють процедуру банкрутства (статті 218-221 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини, які регулюють сферу торгівлі і обслуговування населення (статті 225, 227 КК);

злочини, що посягають на суспільні відносини, які регулюють порядок реалізації державного, комунального майна або підприємств (статті 233-235 КК).

Запропонована система характеризується не лише певною стрункністю і збалансованістю, що безумовно, сприятиме точному застосуванню відповідних кримінально-правових норм на практиці, але й динамічністю, бо в ній закладені можливості для подальшого удосконалення законодавства про відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності.

Правове регулювання державних доходів та видатків. Закріплені Конституцією України пріоритети захисту прав і свобод людини і громадянина, усіх суб'єктів прав власності і господарювання є основою розвитку ринкових економічних відносин. Побудова ринкової економіки в Україні можлива лише за умови визначення нової фінансової політики, яка передбачає фінансове оздоровлення економіки, зокрема ліквідацію дефіциту; функціонування податкової системи як основ-

ного механізму мобілізації фінансових ресурсів до Державного бюджету; зміну структурної політики, розширення сфери послуг; розвиток підприємництва; зменшення витрат на оборону, допомогу іншим країнам тощо; конверсію військового виробництва; здійснення роздержавлення; приватизацію, акціонування фондів, організацію ринку цінних паперів; зменшення незавершеного виробництва і капітальних вкладень у будівництво, розпродаж недобудованих будівель, здійснення продажу нерухомого майна, житла, передачу збиткових і малорентабельних підприємств в оренду; створення банківської системи; здійснення кредитної реформи. Реалізація цієї політики вимагає розробки оптимального правового механізму, що неможливо без відповідної законодавчої бази.

Однією з форм державного керівництва економікою є правове регулювання фінансової діяльності, яка полягає в мобілізації, розподілі і витрачання централізованих і децентралізованих фондів коштів. З урахуванням значення цього виду управлінської діяльності юридичною гарантією забезпечення реалізації фінансової політики можуть бути, з одного боку, фінансово-правові норми, що закріплюють проведення фінансових заходів, пов'язаних з переходом на рейки ринкової економіки, яка має в своєму арсеналі чимало інструментів впливу держави на економічний розвиток країни: оподаткування, ціноутворення, пільги, субсидії тощо, що створює умови для законної підприємницької діяльності. З іншого боку, забезпечення легітимної фінансово-кредитної діяльності не лише вимагає відповідного правового регулювання і дійового контролю, а й потребує належної охорони і захисту суспільних відносин у цій сфері діяльності від злочинних посягань усіма можливими засобами, у тому числі кримінально-правовими.

Фінансова злочинність включає широке коло злочинів, особливо небезпечність яких полягає в тому, що вони, по-перше, спричиняють істотну шкоду економічним інтересам держави, по-друге, ці злочини здебільшого пов'язані з учиненням інших (інколи значно небезпечніших) злочинів — хабарництва, службового підроблення, розкрадання коштів в особливо великих розмірах. Нарешті, викликає занепокоєння те, що ці злочини вчиняються організованими групами з використанням транснаціональних злочинних зв'язків, що сприяє відмиванню «брудних коштів», одержаних злочинним шляхом, конвертації безготівкової національної валюти у готівку іноземної,

призводить до спустошення державної скарбниці, формування «чорного» ринку послуг, невпинного зростання фінансово-го шахрайства тощо.

Встановлюючи кримінальну відповідальність за ці діяння, законодавець мав на меті створити додаткові гарантії діяльності держави у сфері правового регулювання економіки, сприяти її стабільності.

У сучасних умовах проблема формування, законодавчої регламентації і практичного здійснення державної політики протидії злочинності в цілому і податковим злочинам зокрема набуває особливого значення.

Поширення цих злочинів, а також труднощі в їх виявленні, розслідуванні, забезпеченні принципу невідворотності відповідальності за їх вчинення, безумовно, негативно відбиваються на ситуації в державі. Податкові злочини безпосередньо впливають на економіку, деформують суспільну свідомість, підривають силу і авторитет закону, державних інститутів, призводять до ущемлення прав і законних інтересів. Держава, до бюджетів якої не надходять кошти, не може акумулювати їх на оснащення правоохоронних органів усім необхідним для протидії злочинності. В літературних джерелах висловлюються навіть думки, що ситуація у зв'язку з порушенням податкового законодавства загострюється, загрожує національній безпеці. Запобігання злочинам у податковій сфері є важливим загальнодержавним завданням. Перехід до ринкових відносин, нових форм господарювання істотно змінив динаміку і структуру фінансової злочинності. Вона завдає державі значних матеріальних збитків, послаблює її економіку, незрідка призводить до зрощування нових підприємницьких структур з кримінальними елементами.

Так, за останні часи спостерігається значне зростання числа порушень податкового законодавства, зокрема ухилень від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів. Відомо, що саме податки є важливим засобом стимулювання економіки держави і підтримання її на належному рівні. Адже основна частина доходів держави (приблизно 80%) — це відрахування податків підприємствами, організаціями, колективними господарствами й окремими громадянами. Сплата податків є конституційним обов'язком (ч. 1 ст. 67 Конституції України).

Водночас за даними Міністерства внутрішніх справ України у 1997 р. в Україні органами дізнання та попереднього

слідства порушено 8973 кримінальних справи про ухилення від сплати податків (у суди направлено 3943 справи), у 1998 р. — вже 10378 кримінальних справ (у суди направлено 5069). За даними управління податкової міліції в Харківській області у провадженні органів дізнання та попереднього слідства у 1998 р. було 696 справ, направлено у суди — 384 справи.

Останнім часом кількість порушених за ст. 212 КК справ почала зменшуватися. Так, у 2001 р. було порушено 8481 кримінальну справу цієї категорії, у 2002 р. — 5398. Разом з тим привертає увагу те, що переважну частину цих злочинів становлять ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах¹.

Зрозуміло, що статистичні дані не повністю відбивають реальний стан злочинності у сфері податкового законодавства, а іноді свідчать про низький рівень ефективності діяльності контролюючих органів, органів внутрішніх справ по виявленню та розкриттю цих злочинів, бо більшість із них залишається латентними. Необхідні цілоспрямовані економічні, організаційні і правові заходи, які підвищили б ефективність усієї діяльності по збиранню податків, сконцентрували зусилля правоохоронних органів на боротьбі з податковими правопорушеннями. При цьому слід зазначити, що кримінальна відповідальність за ухилення від сплати податків є не єдиним заходом боротьби зі злочинами у сфері податкового регулювання. Перше місце все ж таки посідають економічні заходи. Застосування кримінально-правових методів боротьби з цими злочинами має бути спрямоване не стільки на посилення кримінального покарання, скільки на попередження (загальна превенція) ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів і ненадходження повністю або частково податків у бюджети різних рівнів та державні цільові фонди.

Отже, проблеми протидії податковим злочинам є надзвичайно актуальними. На жаль, глибокі розробки теоретичних засад побудови податкової політики відсутні, а законодавство, як і раніше, не є досконалим, має чітко виражену фіскальну спрямованість. Це призводить до ситуації, коли, з одного боку, ущемляються законні права і інтереси платників податків, а з іншого — як наслідок недобросовісного використання законодавчих прогалин і суперечностей держава не отримує необхідних податкових надходжень у бюджет. Як не прикро, слід заз-

¹ Див.: Бій з тінню // Урядовий кур'єр. — 2003. — 18 січня.

начити, що й законодавство про кримінальну відповідальність за такі злочини також не позбавлене недоліків. Існуючі норми не відповідають потребам ефективного, цивілізованого розвитку ринкових відносин у країні¹.

Стабільність сфери господарювання багато в чому залежить від стану фінансової системи, яка на даному етапі розвитку економіки України ґрунтується на послідовному здійсненні податкової політики, постійному вдосконаленні і зміцненні податкової системи. Податкова система є своєрідною гарантією нормального функціонування сфери господарювання.

Актуальні проблеми захисту ринку цінних паперів. Економічна діяльність господарських суб'єктів здійснюється в різних сферах. Залежно від тієї чи іншої сфери економічної діяльності усі злочини, що посягають на нормальне функціонування суспільних відносин, які складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, можна класифікувати на декілька груп. Одну з таких груп складають злочини у сфері фінансової діяльності держави і обігу цінних паперів. Аксиомою є залежність функціонування фондового ринку від адекватності норм чинного законодавства та політики уряду щодо формування цивілізованих відносин між суб'єктами ринку цінних паперів². Ринок цінних паперів характеризується наявністю таких суспільних відносин, які потребують ретельного регулювання з боку держави³. Ринок цінних паперів — це сукупність цивільно-правових і господарських правовідносин, які виникають при випуску та обігу цінних паперів та їх похідних. Організація ринку цінних паперів є одним з напрямків фінансової діяльності України.

На жаль, в Україні сучасний ринок цінних паперів все ще залишається нестабільним і не забезпечує населення гарантіями при вкладенні коштів у цінні папери. Зокрема, за опублікованими даними, жертвами тільки довірчих товариств стали 5 млн. громадян України, які передали довірчим товариствам близько 250 млн. грн. (Див.: Доживемо до Дня Уряду // Голос Ук-

¹ Див.: *Кураш Я. М.* Ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів: Конспект лекцій. — Х., Нац. юрид. акад. України, 1999.

² Див.: *Витвицкий С. С., Витвицкая А. С.* Преступления в сфере экономической деятельности. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 47.

³ Див.: *Волженкин В. Б.* Экономические преступления. — СПб: Юрид. центр пресс, 1999.

раїни. — 2000. — 4 березня. — С. 2). В умовах соціально-економічних перетворень він почав розвиватися швидкими темпами і незабаром недержавні цінні папери з фондового інструменту трансформувалися в інструмент фінансових махінацій. Характерним прикладом зловживань є діяльність різного роду трастів, довірчих товариств, які акумулювали значні кошти, отримані від інвесторів, а потім припинили свою діяльність, заподіявши їм значної шкоди.

Дослідження показує, що певною мірою такої ситуації сприяє недосконалість чинного законодавства. Були виявлені неузгодженість між адміністративним і кримінальним законодавством, що зазвичай відкриває простір для свавілля. Доведено, що ст. 148⁸ КК 1960 р. була громіздкою і переобтяженою, назва статті не відповідала її змісту. Привернуто увагу до неприпустимості недбалого ставлення законодавця до правничої термінології. В умовах розбудови правової держави точність і ясність диспозицій кримінально-правових норм набуває надзвичайно важливого значення, адже закон повинен бути зрозумілим не лише для правозастосовувачів, а й для пересічних громадян¹.

Кримінально-правові аспекти відповідальності за контрабанду. Перехід України від тоталітарної до демократичної системи, орієнтованої на ринкову економіку, лібералізація господарської діяльності і зокрема зовнішньоекономічних зв'язків викликали чимало явищ і процесів, що призвели до несприятливих економічних наслідків. Такими негативними наслідками є загострення соціально-політичних і економічних протиріч та високий ступінь криміналізації вітчизняної економіки. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру і реальних масштабів загрози (розростання тіньової економіки, розкрадання стратегічно важливої сировини, відмивання злочинних капіталів) примушує шукати адекватні заходи протидії проявам економічної злочинності, одним із складників якої є контрабанда, відповідальність за яку встановлена в ст. 201 КК України.

¹ Див.: *Дорош Л. В.* Актуальні проблеми захисту ринку цінних паперів в Україні. / Вісник Академії правових наук України. — 2000. - №3 (22). — С. 168 — 176; *її ж.* Деякі питання застосування статті 148⁸ КК України / 36. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності». — Х., 2002. — С. 131 — 140.

Кримінальна відповідальність за контрабанду була передбачена і за КК 1960 р. (ст.70), але з прийняттям КК 2001 р. ця норма зазнала суттєвих змін і доповнень:

1) по-іншому вирішено питання щодо її місця в системі Особливої частини КК. Якщо в КК 1960 р. стаття про відповідальність за контрабанду була розташована в розділі 2 «Інші злочини проти держави» глави I, то в чинному КК її місце визначено у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності»;

2) змінено структуру статті. Раніше вона складалася з однієї частини і примітки, а в редакції ст. 201 чинного КК — з двох частин і примітки. Як кваліфікуючі ознаки названо вчинення аналізованого злочину за попередньою змовою групою осіб або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею;

3) за ст.70 КК 1960 р. предметом контрабанди визнавалися товари, валюта, цінності та інші предмети, а так само історичні і культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні, вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а в сучасній редакції законодавець відніс до предметів контрабанди тільки товари, а перелік спеціальних предметів (вилучених з обігу або обіг яких обмежений) доповнив вказівкою на «стратегічно важливі сировинні товари, щодо яких встановлено відповідні правила вивезення за межі України»;

4) істотно знижено за ч.1 ст. 201 КК покарання у виді позбавлення волі (з десяти до семи років) і виключено можливість застосування такого додаткового покарання, як конфіскація майна. Водночас за ч.2 ст.201 КК контрабанда карається більш суворо, а саме позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією предметів контрабанди та з конфіскацією майна;

5) інакше визначено в примітці до ст. 201 КК критерій обчислення великого розміру контрабанди. Якщо в попередній редакції таким критерієм був мінімальний розмір заробітної плати (200 і більше разів), то зараз — неоподатковуваний мінімум доходів громадян (1000 і більше разів).

У зв'язку з наведеними ознаками кримінально караного контрабанди потребували ретельного аналізу.

Передусім слід зазначити, що контрабанда є злочином, який характеризується підвищеним ступенем суспільної небез-

печності. Це пояснюється тим, що він посягає на встановлений порядок переміщення через митний кордон України матеріальних цінностей і може заподіяти істотної шкоди економіці держави, її культурній спадщині, сприяти розширенню тіньового сектора економіки, відмиванню «брудних» коштів тощо.

Суспільна небезпечність даного злочину в сучасних умовах суттєво зросла через збільшення числа суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, розширення можливостей громадян по переміщенню з однієї країни в іншу. Контрабанда характеризується, можливо, й не занадто високим ступенем її поширеності порівняно з іншими злочинами у сфері господарської діяльності, але не викликає сумніву високий рівень її латентності. Так, О. О. Кравченко зазначає, що «порушення зобов'язань про транзит (або перерваний транзит) є у більшості випадків латентною формою контрабанди, характерним і найпоширенішим способом діяльності організованих злочинних угруповань»¹.

Крім того, контрабанда завдає великої шкоди економіці, оскільки, незважаючи на всі зусилля і вжиті заходи щодо запобігання та викриття контрабанди, пов'язані з нею негативні процеси мають тенденцію до подальшого загострення. Значний вплив на криміногенну ситуацію мають організовані злочинні угруповання, які займаються вивезенням і ввезенням сировинних товарів (зокрема кольорових та дорогоцінних металів, урану та ін.), культурних цінностей, зброї тощо. За даними МВС лише в 2000 році у громадян з незаконного обігу вилучено понад три тисячі одиниць вогнепальної зброї, у тому числі 11 гранатометів, 223 кулемети, 60 автоматів, 464 гвинтівки, 457 пістолетів, які на територію України потрапили контрабандним шляхом. Це відповідним чином позначається на криміналізації суспільства, під загрозу ставляться не лише економічні відносини, а й громадська безпека та народне здоров'я. Стала реальністю зміна не кількісних показників, а якісної характеристики контрабанди. Насторожує той факт, що все частіше простежується зворотно пропорційна залежність між кількістю вчинених злочинів і розміром шкоди, яка завдається

¹ Див.: Кравченко О. О. Кримінально-правові норми про контрабанду потребують реконструкції // Вісник Верховного Суду України. — 2000. - № 1. — С. 51.

економіці, національній безпеці України, її культурній спадщині. Щоб переконатися в цьому, досить порівняти кількість порушених кримінальних справ по контрабанді і вартість перемішуваних товарів. У 1995 р. було порушено 1530 кримінальних справ на суму 20 млн. грн., в 1996 р. — 1021, але на суму 44 млн. грн., нарешті, в 2000 р. — 462 кримінальні справи на суму 138 млн. грн. Аналіз одержаних нами даних тільки за останні два роки (2001-2002) показує, що при збільшенні кількості кримінальних справ на 2,7%, порівняно з 2001 роком, вартість предметів контрабанди збільшилась на 45%.

Привертає увагу, що контрабандна діяльність набуває дедалі більш організованих та досконаліх форм. Можливість отримувати надприбутки і не сплачувати митні платежі приваблює все більше й більше суб'єктів. Розширюються міжрегіональні та міжнародні зв'язки злочинців, зростає їх агресивність, одержувані прибутки стимулюють подальшу незаконну діяльність. Незрідка контрабанда пов'язана із вчиненням інших, не менш небезпечних злочинів. Викликає занепокоєння зростання кількості втягування у протиправну діяльність працівників правоохоронних органів, Прикордонних військ та митників. Так, за опублікованими даними, у 1998 р. за вчинені злочини притягнуто до кримінальної відповідальності та засуджено 38 працівників митних органів, а 248 осіб звільнено зі служби з негативних мотивів. Тож законодавець цілком обґрунтовано відніс контрабанду до тяжких злочинів (ст. 12 КК).

З огляду на наведене важливо було розкрити зміст ст. 201 КК і сформулювати конкретні пропозиції щодо її застосування¹.

III. Тероризм і злочини терористичної спрямованості

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України одним із пріоритетних напрямків діяльності нової суверенної держави стала боротьба зі злочинністю в усіх її проявах (як загальновідомих, так і таких, що виникали в ході розбудови державності), розробка комплексних заходів щодо

¹ Дорощ Л. В., Перепелиця О. О. Кримінально-правові аспекти відповідальності за контрабанду (ст. 201 КК України) // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наукових праць ІВПЗ. — Х.: Право. — 2002. — Вип. 6. — С.105 — 124.

припинення та попередження злочинних діянь. Поява поняття «злочинність терористичної спрямованості» вимагала від криміналістів ґрунтовних досліджень з метою визначення його змісту, виявлення співвідношень між ним і поняттям «тероризм», вироблення чітких критеріїв розмежування їх між собою та з іншими суміжними поняттями¹.

Необхідність проведення досліджень у такому напрямку викликана і тією обставиною, що при розробці нового Кримінального кодексу України «тероризм» передбачався як самостійний склад злочину поряд з такими, наприклад, складами, як захоплення заручників, викрадення людини, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського або річкового судна, посягання на життя представника іноземної держави та ін., котрі за міжнародними стандартами традиційно розглядаються як різновиди тероризму.

З огляду на викладене постало питання про доцільність введення до кримінального закону спеціальної норми «тероризм» і відповідно про критерії відмежування тероризму як самостійного складу (власне тероризму) від суміжних складів, які визначають разом з ним поняття тероризму в широкому розумінні, яке звичайно містять міжнародні документи, а також щодо критеріїв відмежування тероризму в широкому розумінні від злочинів терористичної спрямованості.

Недивлячись на складність досліджень у зазначених напрямках, неминучою була поява і додаткових труднощів, зумовлених такими чинниками:

- тероризм як явище досліджувався в різних аспектах — філософському, політичному, психологічному, правовому та ін., і кожний дослідник розглядав це явище під своїм кутом зору, даючи поняттю «тероризм» особисту інтерпретацію. Не випадково міжнародному товариству так і не вдалося виробити загальноприйняте юридичне визначення тероризму, хоча сутісним наповнення цього феномену всім зрозуміле. Тут присутні і протизаконне насильство з використанням, як правило, зброї, і прагнення залякати широкі верстви населення, і невинні жертви, а стосовно терористичних актів поза межами державного кордону — і міжнародний елемент;

¹ Див.: Мохончук С. М. Поняття та види тероризму // Вісник університету внутрішніх справ. - Х, 1997. - №2. - С.28; Ляхов Е. Г. Проблемы сотрудничества государств в борьбе с международным терроризмом. — М., 1979. — С.37.

- на розробку поняття «тероризм» неабиякий вплив справляють нашарування багатьох років політико-ідеологічного протистояння двох суспільно-політичних систем, коли під тероризмом, терористичною діяльністю і т. ін. часто розумілися, з одного боку, комуністичний та національно-визвольний рух, а з іншого — підривна діяльність імперіалістичних держав та їх спецслужб.

Таким чином, при подальшій розробці поняття тероризму слід прагнути, щоб, по-перше, його визначення не давало приводу для політичних спекуляцій і, по-друге, було формально окресленим такими конкретними правовими ознаками, котрі не давали б змоги легко маніпулювати цим поняттям і довільно використовувати його.

Вважаємо, що розробка поняття міжнародного тероризму має йти не шляхом його розширювального тлумачення (бо таке тлумачення може охопити собою інші усталені поняття, зокрема такі, як «агресія», «геноцид», «екоцид», стосовно яких є відповідні дефініції в інших міжнародних угодах), а, навпаки, шляхом звуження його ознак, котрі дали б змогу відмежувати його не тільки від зазначених вище понять, але й від суміжних, таких, як політичне вбивство, бандитизм, диверсія, захоплення заручників тощо¹.

При розгляді загальних проблем тероризму постало питання про необхідність визначення поняття «міжнародного тероризму». Варіант визначення міжнародного тероризму, запропонований у ст. 24 проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства, містить досить чіткі критерії. Однак сама специфіка кодексу не дає змоги охопити змістом його статей переважну більшість варіантів міжнародного тероризму, оскільки всі ці різновиди терористичної діяльності явно не «дотягують» до рівня міжнародних злочинів, здатних завдати шкоди самим засадам миру та безпеки людства. До того ж і ті діяння, які за ст. 24 проекту цього Кодексу належать до міжнародного тероризму, на випадок масового поширення або заподіяння значних збитків якій-небудь державі набувають значення прямої чи непрямої агресії. Якщо ж вони мають епізодичний і локальний характер, то навряд чи їх можна віднести до розряду злочинів проти миру та безпеки людства.

¹ Комиссаров В. Захват заложников: происхождение нормы, вопросы совершенствования // Законность. — 1995. - №3. — С. 16.

Проте існує ще один бік проблеми. Як зазначалося раніше, світове співтовариство неодноразово намагалося розробити та прийняти міжнародний кримінальний кодекс, в якому можна було б урахувати всі нюанси міжнародних злочинів і розташувати їх залежно від ступеня суспільної небезпеки та характеру вчиненого. Ці спроби закінчувалися невдало, оскільки проекти кодексів, з одного боку, не всіх задовольняли з політичних міркувань, а з іншого — містили концепцію кримінальної відповідальності держав як суб'єктів злочинів, котра не сприймалася більшістю вчених. Безперечно, проекти мали істотні недоліки і тому були цілком обґрунтовано відхилені. Тому в ході дослідження було з'ясовано необхідність прийняття міжнародного кримінального кодексу, який би встановлював відповідальність за міжнародний тероризм.

Водночас, докладніше розглядалася така проблема.

У раніше діючому кримінальному законодавстві України самих понять «тероризм», «терористичний акт», «злочин терористичної спрямованості» взагалі не існувало, хоча раніше поняття «терористичний акт» було в законі і стосувалося лише окремих випадків насильницьких актів, учинених за політичними мотивами в антидержавних цілях.

Відсутність у КК 1960 року спеціальної статті, яка передбачала б відповідальність за тероризм як такий, аж ніяк не означає, що дії, котрі мають характер тероризму та інших злочинів терористичної спрямованості, не знайшли більш-менш адекватного відображення у відповідних нормах кримінального законодавства минулого.

Залежно від того, наскільки в конструкціях складів злочинів були відображені ознаки терористичної спрямованості діяння, їх можна поділити на три групи.

До першої входять склади злочинів, у конструкції котрих терористична спрямованість діяння виражена в обов'язкових ознаках складу, тобто вона передбачена безпосередньо в самому складі, є його конститутивною ознакою, і відсутність її означає відсутність ознак даного складу злочину.

До другої групи належать склади злочинів, у конструкції яких терористична спрямованість діяння може бути передбачена як їх факультативна ознака.

До третьої групи відносять склади злочинів, що передбачають відповідальність за діяння, котрі в окремих випадках і за певних обставин можуть набути характеру терористичної

спрямованості. Сама конструкція цих складів не дає змоги вбачати в них вказівки (прямі чи непрямі) на ознаки терористичної спрямованості в діяннях, що кваліфікуються за даними статтями КК. Стати злочинами терористичної спрямованості такі діяння можуть усякий раз, якщо будуть для винного не самоціллю, а засобом досягнення іншої мети, коли вони виконують роль важеля впливу, залякування і примушування шляхом їх учинення до прийняття якого-небудь рішення або утримання від нього.

З огляду на викладене були запропоновані нові редакції статей про захоплення заручника, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, проведено розмежування суміжних складів злочинів¹. Науковці інституту брали участь у розробці і обговоренні законопроекту «Про посилення боротьби з терористичними проявами та іншими небезпечними злочинами» (1997 р.), підготували експертний висновок на проект Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (2001 р.).

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що науковим дослідженням теоретичних і практичних проблем кримінального права поставлено низку базових проблем, сформульовано ряд концептуальних положень і висновків, що мали принципове теоретичне значення і були враховані при прийнятті нового Кримінального кодексу України 2001 р., який закріпив основоположні засади цивілізованого кримінального права, відобразив систему суспільних відносин і соціальних цінностей, які склалися в Україні в перші десять років її формування як незалежної, демократичної держави і які підлягають кримінально-правовій охороні.

Розроблено систему господарських злочинів, понятійний апарат щодо окремих складів, розглянуто проблеми кваліфікації та відмежування їх від суміжних.

Зокрема, обґрунтовано такі висновки.

1. Новий КК України відображає досягнення сучасної науки кримінального права, ґрунтується на Конституції України та загальноновизнаних принципах і нормах міжнародного права, стверджує принцип гуманізму та законності.

¹ Див.: Емельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості. — Х.: Рубікон, 1997; його же. Терроризм и преступления террористической направленности. — Х., 1998; його же. Терроризм как явление и как состав преступления. — Х.: Фолио, 1999.

2. Характерними тенденціями розвитку норм Особливої частини, притаманних кримінальному законодавству не лише України, а й багатьом країнам, що раніше входили до СРСР, є такі:

- КК 2001 р. у статтях Особливої частини *відмовився від вказівок на адміністративну преюдицію*, як умову кримінальної відповідальності. Така умова призводила до того, що адміністративні проступки при повторному їх вчиненні автоматично визнавалися злочинними діями. Це означало невинуватину криміналізацію певної частини діянь;

- значна кількість норм Особливої частини КК 1960 р., котрими були передбачені формальні склади (це стосується і норм з адміністративною преюдицією), *трансформована в новому КК в норми, які містять матеріальні склади злочинів*. Це свідчить про підвищення рівня (планки) суспільної небезпечності діяння для визнання його злочином;

- в Особливій частині КК збільшено кількість *бланкетних норм*. Особливо це характерно для норм розділу «Злочини у сфері господарської діяльності»;

- обмежено, уточнено або роз'яснено *оціночні поняття*. Багато статей Особливої частини КК України 2001 р. мають примітки, в яких дано роз'яснення понять, уживаних в цій або інших статтях;

- характерним для Особливої частини КК 2001 р. є збільшення кількості норм, якими заохочується шире каяття, активне сприяння розкриттю злочину, відшкодування завданого збитку та усунення заподіяної шкоди. Безумовно, *розширення інституту заохочення* в Особливій частині КК відповідає ідеї гуманізації кримінального законодавства;

- у нормах Особливої частини КК утверджується ідея *гуманізації системи покарань*. Так, санкції Особливої частини побудовані за принципом: від менш суворих покарань — до більш суворих. Сутність такої побудови полягає в тому, що суд, відмовляючись від м'якого покарання, повинен навести мотиви щодо необхідності звернення до більш суворого покарання. Характерним є також зниження для більшості злочинів покарань у виді позбавлення волі та введення в санкції покарань, *альтернативних йому*.

3. При визначенні заборонених видів підприємницької діяльності необхідно орієнтуватися тільки на ст. 4 Закону України «Про підприємництво», адже не є прийнятною думка тих

науковців, які вважають, що до заборонених видів такої діяльності можуть бути віднесені види, якими не можуть займатися окремі конкретні суб'єкти господарювання.

При розробці фундаментальної теми:

1. Досліджено ознаки злочинів у сфері господарської діяльності, визначено окремі поняття, розкрито їх зміст.

2. Дано характеристику елементів складів злочинів у сфері економіки, проаналізовано їх кваліфікуючі ознаки.

3. Проаналізовано питання про відмежування злочинів у названій сфері від суміжних.

4. Запропоновано нову редакцію статті «Контрабанда» КК 2001 р.

5. Запропоновано доповнити диспозицію ч.1 ст.148⁸ КК 1960 р. ознаками, наявність яких дала б змогу відмежовувати злочин від адміністративного проступку, що і було враховано у КК 2001 р.

6. Висловлено пропозицію передбачити відповідальність за виготовлення або збут підроблених недержавних цінних паперів в самостійній статті, що і було враховано у КК 2001 р. (в ст. 224).

7. Запропоновано змінити назву статті 156² КК 1960 р. «Приховування стійкої фінансової неспроможності» (ст. 220 КК 2001 р.);

8. Науково обгрунтовано необхідність доповнити КК 1960 р. статтею про відповідальність за незаконні дії у разі банкрутства, що і було враховано у КК 2001 р. (ст. 221 КК 2001 р.)¹.

9. Висловлено думку, що поняття тероризму має бути формально визначено такими правовими ознаками, які б не дозволяли маніпулювати цим поняттям і довільно використовувати його при характеристиці тих чи інших явищ.

10. Запропоновано формулювання поняття «тероризму» як явища: тероризм — це публічно вчинювані дії або погрози такими діями, спрямовані на залякування населення або будь-якої її частини в цілях прямого або непрямого впливу на прийняття якогось рішення або відмова від нього в інтересах терористів.

11. Дано визначення тероризму як самостійного складу злочину.

¹ Див.: *Дорош Л. В.* Відповідальність за злочинні дії, пов'язані з банкрутством / Фінансова злочинність 3б. матеріалів міжнар. наук.-практ. семінару, Харків, 12-13 лют. 1999 р. / Редкол.: Борисов В.І. (голов. ред.) та ін. — Х.: Право, 2000. — С. 51-61.

12. Наголошується на необхідності відрізнити тероризм від терористичного акту та інших злочинів терористичного характеру. Їх основна відмінність полягає в тому, що тероризму властивий загальнонебезпечний характер насильницьких дій, що можуть спричинити шкоду невизначеному числу невинних жертв або інші тяжкі наслідки. За рештою ознак (спрямованість дій на залякування населення і вплив на прийняття якого-небудь рішення) вони збігаються.

13. Обгрунтовано, що злочини терористичного характеру відрізняються від інших злочинів з ознаками тероризування тим, що тут існує складна допоміжна дія, обумовлена наявністю двох рівнів залякування (населення або будь-якої його частини та адресату впливу).

14. Висловлено пропозицію доповнити склади посягань на державних або громадських діячів, а також представників іноземної держави частинами другими, в яких передбачити відповідальність за погрози на адресу названих осіб або їх близьких з метою вплинути на характер їхньої діяльності або діяльності держави чи органів, які вони представляють.

15. Висловлено думку щодо некоректності таких понять, як «державний тероризм», «терористична політика», оскільки згідно з міжнародними конвенціями та законодавством про кримінальну відповідальність держава не може бути суб'єктом злочину, а отже, ці поняття не мають під собою законодавчого підґрунтя.

16. Запропоновано редакцію такого складу злочину, як викрадення людини.

17. Запропоновано редакцію такого складу злочину, як незаконне позбавлення волі.

З урахуванням наведеного є підстави зробити висновок, що виконане дослідження було спрямоване на реформування законодавства про кримінальну відповідальність, на підвищення ефективності правозастосування і є вагомим внеском в розробку Кримінального кодексу України 2001 р.

Рекомендовано до опублікування сектором кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (протокол № 8 від 2 квітня 2003 р.).

Рецензент доктор юридичних наук професор *Н. О. Гупорова*.

Ю. М. Грошевий,
віце-президент АПрН України, професор;
В. С. Зеленецький,
заступник директора, професор;
В. М. Хотенець,
зав. відділом, доцент;
Н. В. Сібільова,
зав. сектором, доцент.

Інститут вивчення проблем злочинності АПрН України

СУДОВА ВЛАДА: ПРОБЛЕМИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

Сектором дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України у 1997–2002 роках проводилося наукове дослідження за плановою темою «Судова влада та проблеми її формування та функціонування» (керівник дослідження доктор юридичних наук, професор Ю. М. Грошевий). За підсумками наукового дослідження були підготовлені монографії, а також наукові статті, присвячені окремим питанням, зокрема природі і сутності судової влади, її ознакам, принципам побудови судової системи; відповідності міжнародним стандартам норм вітчизняного законодавства щодо забезпечення права на справедливий розгляд справ впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом; застосування запобіжного заходу взяття під варту; природи, принципів і сутності дослідного кримінального процесу.

Значна кількість пропозицій дослідників теми знайшли своє втілення в законопроектній діяльності Верховної Ради України, зокрема:

- у Законі України від 21 червня 2001 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України»;

- у Законі України від 12 липня 2001 р. «Про внесення змін і доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України у зв'язку з прийняттям Кримінального кодексу України»;

- у проєкті нового Кримінально-процесуального кодексу України;

© Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, В. М. Хотенець, Н. В. Сібільова, 2003.

« у Законі України від 7 лютого 2002 р. «Про судоустрій України».

Далі викладені основні наукові висновки проведеного дослідження, які дають можливість одержати певне уявлення про зміст завершеної роботи, яка здійснювалася за такими напрямками:

1. Судова влада та механізми її реалізації за Конституцією України (Ю. М. Грошевий, Н. В. Сібільова).

2. Дослідчий кримінальний процес (В. С. Зеленецький);

3. Судові провадження у кримінальному процесі (В. М. Хотенець).

Формування правової держави передбачає становлення права, яке не лише декларується і проголошується державою, але й реально домінує в усіх сферах життя суспільства. Тому надзвичайно важливо в перехідний період, в якому тепер перебуває Українська держава, сформувати стереотип поведінки, що сповідує глибоку повагу до права у сфері публічної влади.

Конституція України закріпила нову систему організації державної влади. Найважливіші завдання, спрямовані на формування правової держави, закріплені у Конституції, про що свідчать принципові вимоги низки її статей:

«Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3);

«Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України» (ст. 6);

«Органи державної влади і органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі, в межах повноважень і способом, які передбачені Конституцією і законами України» (ч. 2 ст. 19).

Отже, Конституція України сприйняла ідеологію природних і невідчужуваних прав і свобод людини, які визнаються такими, що існують об'єктивно, і тим самим такими, що обмежують державну владу. Основний Закон закріпив важливу особливість побудови правової держави — принцип поділу влади, основне значення якого полягає в розмежуванні функцій,

повноважень і сфер діяльності влади, щоб кожна з них займалася своєю справою. Необхідна при цьому їх взаємодія може і повинна здійснюватися тільки у чіткій відповідності з принципом поділу влади.

Однак це нове для України розуміння ролі і місця держави і права не означає його самореалізації, автоматичного втілення в сферу реальної дійсності. Цей процес повинні супроводжувати правова і судова реформи, спрямовані на побудову правової держави, організованої відповідно до принципів поділу влади, і захист природних і невідчужуваних прав і свобод людини.

Супроводжувати цей процес повинне осмислення і наукове обґрунтування шляхів руху від держави перехідного типу до правової держави, в іншому випадку внаслідок консервативності масової і професійної правосвідомості ця мета, цей напрям розвитку може і не реалізуватися.

У вирішенні цих завдань важлива роль відводиться дослідженню природи судової влади і правовому регулюванню її організації та діяльності.

Проблеми судової влади до початку 90-х років у вітчизняній юридичній науці не лише не викликали дослідницького інтересу, але не стояли навіть на узбіччі стратегічних напрямків дослідницької діяльності, оскільки важко сформулювати інтерес до об'єкта, який по суті був відсутнім в юридичній дійсності радянського періоду.

Демократичні перетворення, що відбуваються в країні, визначили стратегічний курс формування правової держави і викликали природний інтерес в науковому середовищі до проблеми судової влади. Цікавим й унікальним в історії розвитку української державності є те, що сам термін «судова влада» знайшов своє закріплення ще до того, як з'явилися перші глибокі наукові дослідження з цієї проблеми.

Уперше поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову як найважливіший принцип існування України як правової держави було проголошено в Декларації про державний суверенітет, прийнятій 16 липня 1990 року. Менше ніж через два роки, 28 квітня 1992 р., Верховною Радою України була прийнята Концепція судово-правової реформи, яка являла собою програму дій по утвердженню судової влади в Україні. І хоча Декларація і Концепція не були нормативними актами в точному розумінні цього поняття, вони стали могутнім стимулом для формування законодавчої бази.

Вже перший законодавчий акт, що регулював діяльність однієї з гілок судової системи, — Закон України «Про арбітражний суд», який був прийнятий 4 червня 1991 р., визначив, що арбітражний суд є незалежним органом у вирішенні всіх господарських спорів, і в статті 4 «Принципи організації і діяльності арбітражного суду» підкреслив, що арбітражний суд здійснює правосуддя на принципах незалежності, в тому числі від органів законодавчої і виконавчої влади.

У першому Законі «Про Конституційний Суд України», прийнятому 3 червня 1992 р., в статті 1 «Конституційний Суд України — орган судової влади» було підкреслено, що «Конституційний Суд України є незалежним органом у системі судової влади».

І нарешті, в Законі «Про статус суддів», що був прийнятий 15 грудня 1992 р., проголошено: «Судді і залучені у визначених законом випадках представники народу є носіями судової влади в Україні, які здійснюють правосуддя незалежно від законодавчої і виконавчої влади».

Таким чином, ще за чотири роки до конституювання судової влади її окремі елементи були закріплені на законодавчому рівні.

Концептуальне визнання необхідності здійснення судового конституційного контролю і утворення Конституційного Суду також стимулювало підвищення інтересу до проблеми судової влади¹.

І це мало свої причини. Як справедливо зазначив В. М. Савицький, справжня судова влада може виникнути внаслідок отримання судом якісно нових функцій, які аж ніяк не зводяться до того, що раніше звичайно іменувалося правосуддям. У контексті системи стримувань і противаг судову владу характеризує не стільки правосуддя (в традиційному значенні), скільки юридична можливість справляти активний вплив на рішення і дії законодавчої і виконавчої гілок, врівноважувати їх².

¹ Див.: *Витрук Н. В.* Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс. — М.: ЮНИТИ, 1998; Конституционные и уставные суды субъектов Российской Федерации / Колл. авт. под ред. М. А. Митюкова. — М.: Зерцало, 1999; *Скомороха В.* Питання процесу розгляду справ та змісту рішень Конституційного Суду України // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 23. — С. 19-27; *Юдин Ю. А., Шувальженко Ю. Л.* Конституционное правосудие в федеративном государстве (сравнительно-правовые исследования). — М., 2000.

² Див.: *Савицкий В. М.* Организация судебной власти в Российской Федерации. — М., 1996. — С. 29.

Щоб влада мала значення публічної влади, вона повинна характеризуватися рядом формальних ознак.

Так, публічна влада на відміну від сімейної, економічної, релігійної і інших видів особистої і соціальної влади, реалізується за територіальним принципом, тобто охоплює всіх суб'єктів, що перебувають на певній території, незалежно від їх соціального статусу та існуючих між ними соціальних зв'язків.

Для публічної влади характерним є те, що вона здійснюється в інтересах благополуччя суспільства, з метою регулювання суспільних відносин, досягнення і підтримання стабільності і порядку. Тобто ця влада не тільки публічна, але і політична.

Публічна політична влада здійснюється особливою групою людей, які професійно займаються реалізацією влади і складають апарат публічної влади.

Апарат публічної влади має монополію на примушення аж до насильства на всій підвладній території і відносно всього населення. Тільки апарат публічної політичної влади може видавати закони та інші загальнообов'язкові акти. Всі накази цієї влади обов'язкові для виконання¹.

Отже, судова влада, яка повністю відповідає вказаним ознакам, — це вид публічної політичної влади. Державну владу здійснюють відповідні органи. Влада — це не лише та чи інша судова установа, але й ті функції, які їй притаманні, та їхнє здійснення.

Судовій владі як певній функції держави притаманні ознаки, що відрізняють її від інших гілок влади.

Судова влада — вид державної влади. Вона здійснюється державними органами, виражає державну волю, її складають державно-владні повноваження. На відміну від інших видів влади, що реально впливають на життя людей (батьківська влада, влада вихователя, «влада натовпу», влада громадської думки, влада засобів масової інформації — «четверта влада»), судова влада — одна з трьох гілок державної влади, що встановлена Конституцією та іншими законами.

Судова влада належить тільки судам — державним органам, що утворюються у встановленому законом порядку, формуються з людей, здатних на базі відповідної підготовки та своїх осо-

¹ Див.: Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юрид. вузов / Под общ. ред. В. З. Нерсесянца. — М.: Норма—Инфра. — М., 1999. — С. 517—518.

бистих якостей здійснювати правосуддя і реалізовувати судову владу в інших формах. До складу суду, окрім суддів, які діють на професійній основі, можуть входити представники народу, які тимчасово виконують свої функції з відправлення правосуддя. Суд не може діяти без суддів, які здійснюють правосуддя на професійній основі. Конституція встановила, що судова влада в Україні належить тільки судам в особі професійних суддів та присяжним і народним засідателям, залученим у встановленому законом порядку до здійснення правосуддя.

Винятковість судової влади характеризується низкою властивостей. По-перше, це означає, що жодний інший орган державної влади і управління не має право взяти на себе компетенцію судової влади. З цього випливає, що тільки органи судової влади мають право вирішувати усі правові суперечки, тобто юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції України).

По-друге, винесення рішення за конкретною справою є прерогативою суду, і це положення підкреслює винятковість судових рішень. Держава тільки суду надає право використовувати примусові повноваження державної влади, а саме: у встановленому законом порядку застосовувати цивільно-правові санкції у цивільній справі; визнавати особу винною у вчиненні злочину; призначати покарання у кримінальній справі. Рішення суду є обов'язковими для виконання усіма державними органами і посадовими особами.

По-третє, виняткове правове становище суду в системі державних органів визначається Конституцією України та іншими нормативними актами. Формування системи органів судової влади, порядок їх організації та діяльності належать до відання законодавчої влади. Не допускається створення надзвичайних та особливих судів, як про це сказано в ч. 5 ст. 125 Конституції України. Однак чинне законодавство закріплює можливість певної спеціалізації судів. Вони розрізнятимуться за своєю предметною підсудністю та процесуальною формою здійснення правосуддя.

По-четверте, специфіка судової влади полягає в особливому порядку формування суддівського корпусу і притягнення суддів до відповідальності. Вимоги, що висувуються до судді, його обов'язки у здійсненні правосуддя і поза судовою діяльністю є специфічними і чітко окресленими у чинному законодавстві.

По-п'яте, властивістю судової влади є й винятковість правового становища особи у сфері здійснення правосуддя. Саме в стадії судового розгляду права та обов'язки учасників процесу детально регламентовані й забезпечені відповідними гарантіями, зокрема передбаченими процесуальними кодексами України.

Незалежність судової влади зумовлена конституційним принципом поділу влади. Кожна з гілок влади самостійно виконує лише їй притаманні функції. Судова влада покликана захищати свободи громадян, конституційний лад України, забезпечувати відповідність актів законодавчої та виконавчої влади Конституції України. Рішення, що виносяться органами судової влади, не потребують затвердження іншими гілками влади.

Самостійність судової влади означає, що судові функції суд не поділяє з іншими органами, а рішення суду не потребує санкцій або затверджень іншими гілками державної влади.

Відокремленість судової влади тісно пов'язана з її незалежністю і самостійністю. Вона означає, що суди утворюють систему державних органів, які не входять до жодної іншої державної структури. Однак суди не ізольовані від законодавчої та виконавчої влади. Їх взаємодія з іншими гілками державної влади здійснюється в межах законів, що гарантують незалежність судів, виділяючи їх у самостійну, відокремлену систему.

Повнота судової влади пов'язана з межами компетенції, тобто з обсягом судової влади і завершеністю рішень, що приймаються відповідними органами; обов'язковістю цих рішень (п. 9 ст. 129 Конституції). У межах, визначених Конституцією, у вирішенні спорів роль арбітра без жодних застережень належить судовій владі. У даному разі судова влада поширюється на коло відносин, що виникають між різними суб'єктами (між громадянами, громадянами і державою). Рішення та інші акти органів судової влади стосовно фізичних і юридичних осіб, підприємств, установ, посадових осіб підлягають безумовному виконанню на усій території України. Невиконання постановлених органами судової влади актів, що набрали чинності, вимог суддів тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Підзаконність судової влади полягає у відповідності закону судових структур та судових процедур. Судові органи і судді діють на основі Конституції і законів України. Законодавчою основою функціонування судової влади в Україні є Конститу-

ція, закони України «Про судоустрій України», «Про статус суддів», «Про Конституційний Суд України» та ін. У цих нормативних актах встановлюються порядок створення, структура та основні функції судів, їх компетенція, а також регулюються питання їх матеріально-технічного і організаційного забезпечення. Одні з них детально регламентують статус носіїв судової влади, вимоги щодо них, містять гарантії незалежності суддів. Інші регулюють процедурні аспекти діяльності судів — кримінально-процесуальні, цивільно-процесуальні, господарсько-процесуальні, що забезпечує цілісність судової влади в Україні.

Реалізація судової влади припускає право й обов'язок суду тлумачити закони та інші нормативні акти. Судове тлумачення законів — необхідна умова правосуддя та інших видів реалізації судової влади. Доктрина права виходить із заперечення значення судового прецеденту як самостійного джерела права. Але судова практика, зіштовхуючись із складними ситуаціями у застосуванні правових норм, виробляє принципові рішення, адекватно висловлюючи зміст закону. Законодавство про судоустрій надає Верховному Суду України та вищим спеціалізованим судам право давати роз'яснення з питань судової практики, які орієнтують суди на правильне розуміння та застосування закону, але самі вони є підзаконними актами.

Більшість сучасних дослідників судової влади визначають її як сукупність судів, що здійснюють правосуддя. Інші отождоковують судову владу з методом її реалізації — правосуддям. Поняття «судова влада» і «правосуддя» є близькими, але не тотожними. Основу судової влади складає сукупність судових органів, наділених відповідними повноваженнями. Головним призначенням цих органів є розв'язання правових конфліктів: між особами, особою і державою, різними юридичними особами і державними структурами. Отже, судовій владі належить особлива роль — бути арбітром у спорах про право шляхом здійснення правосуддя.

Правосуддя — виключна компетенція судової влади. Крім здійснення правосуддя, судова влада включає й ряд інших повноважень, що належать їй та реалізуються нею.

До числа інших повноважень судової влади також належать конституційний контроль; контроль за законністю та обґрунтованістю рішень та дій державних органів, посадових осіб та державних службовців у випадках їх оскарження до

суду; контроль за законністю та обґрунтованістю рішень і дій, застосованих органами дізнання та досудового слідства; згода на проведення дій, пов'язаних з обмеженням прав громадян, передбачених статтями 29, 30 та 31 Конституції України, роз'яснення щодо питань судової практики; участь у формуванні суддівського корпусу тощо.

Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, кримінального, адміністративного, а також конституційного судочинства. Вона заснована на праві і реалізується шляхом застосування права для вирішення конкретних ситуацій, що виникають у суспільстві та вимагають втручання суду. Компетенція судової влади врегульована Конституцією та законами.

Таким чином, судова влада є наданням спеціальним органам держави — судам — повноважень у вирішенні віднесених до їх компетенції питань, що виникають у процесі застосування права, та реалізація цих повноважень шляхом здійснення правосуддя у формі конституційного, цивільного, господарського, кримінального та адміністративного судочинства, що створює гарантію законності та справедливості рішень, що приймаються судами.

Отже, функціонування судової влади здійснюється через суди як органи судової влади і судів як носіїв судової влади. При цьому кожен суд здійснює свої повноваження лише стосовно тих питань, які належать до юрисдикції саме цього суду. Однак вони діють не автономно, а у певних взаємовідносинах і взаємозв'язках з іншими судовими установами. Тобто у своїй сутності утворюють судову систему.

Судову систему України до початку 90-х років складали лише суди загальної юрисдикції, які здійснювали правосуддя з цивільних і кримінальних справ, а також у визначених законом випадках розглядали справи про адміністративні правопорушення.

Однак у період соціальних реформ, в якому, до речі, зараз перебуває Україна, у суспільстві формуються нові види соціальних відносин, що збільшують кількість і зміст правових зв'язків між громадянами, громадянами і державою, юридичними особами, і тому розвиток, удосконалення або докорінні зміни судової системи є природним процесом, оскільки будова судової системи, функціонування її окремих гілок і ланок є похідними від цілей, які суспільство ставить перед держа-

вою, тим більше соціальною, правовою, і судовою владою, як однією з гілок державної влади.

Традиційна система загальних судів, що діяла протягом багатьох десятиріч, не могла вирішити ці, значною мірою нові і невластиві їй завдання. Тому на початку 90-х років було визнано за необхідне створення ще двох самостійних гілок судової влади — Конституційного Суду та арбітражних судів. Близько десяти років судова система України складалася спочатку з двох, а з 1996 року з трьох гілок:

- Конституційного Суду України;
- судів загальної юрисдикції;
- арбітражних судів.

Для судової системи було характерним, що кожна її гілка була не тільки юрисдикційно автономною, тобто на кожну з них у межах реалізації судової влади покладено вирішення певних, властивих лише їй питань, а й організаційно відокремленою.

Між тим, хоча така диференціація органів судової влади була закріплена у відповідних законах, вона не визнавалася остаточною. Суперечки точилися здебільшого з питань доцільності існування арбітражних судів як самостійної гілки судової системи¹. Але не тільки з цього приводу. Предметом гострих дискусій були і питання форм перегляду судових рішень, юрисдикції окремих щаблів судової системи і багато інших питань, той чи інший варіант вирішення яких значною мірою впливає на побудову судової системи².

Значну роль у вирішенні нових підходів до побудови судової системи відіграв вступ України до Ради Європи, під час якого вона взяла на себе виконання певних обов'язків, та ратифікація Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. та Протоколу № 7 до Конвенції.

Але визнання зазначених у Конвенції положень є недостатнім для застосування їх у державах-учасниках без відповідних рішень Європейського Суду з прав людини, наділеного правом тлумачення положень Конвенції і Протоколу до неї.

¹ Див.: *Прутика Д.* Вищі спеціалізовані суди як конституційна гарантія демократизації судової влади // *Право України.* — 1999. — № 12. — С. 15.

² Див.: *Шижин В.* До питання про реформування судової системи України // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.* — К. — 1995. — Вип. 6. — С. 135-144.

За десятки років Європейський Суд, розглянувши справи, дав тлумачення майже кожному з положень статей 6 та 7 Конвенції, які в сукупності сформували доктрину «права на суд», що базується на певних складових.

Такою складовою є, по-перше, наявність суду, який створено на підставі закону і відповідає критеріям незалежності і безсторонності. По-друге, суд повинен мати такі широкі повноваження, щоб приймати рішення з усіх питань права і факту, незалежно від того, яка справа розглядається: цивільна, адміністративна, кримінальна чи господарська, тобто суд має бути компетентним. І нарешті, третім елементом «права на суд» є право доступу до суду у тому розумінні, що зацікавлена особа повинна мати можливість розгляду своєї справи у суді і їй не повинні перешкоджати надмірні правові або практичні перепони.

Сформовані Європейським Судом принципи, як і положення, що містяться у Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. (зокрема у статтях 7, 8, 10, 11) та у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (зокрема у статті 9), мають як процесуальний, так і судоустрійний зміст.

Усе це дало змогу визначити фактори, що впливають на побудову судової системи, а саме:

— необхідність забезпечення кожному, хто намагається в судовому порядку захистити свої права та інтереси, реалізувати це право шляхом створення розвинутої мережі судів, наближених до населення і наділених повноваженнями розгляду справ у повному обсязі, тобто по суті (суди першої інстанції);

— необхідність забезпечення реалізації права особи на перегляд її справи вищим судом шляхом створення мережі судів, наділених повноваженнями перегляду справи в апеляційному або касаційному порядку;

— необхідність відповідного процесуального порядку розгляду і вирішення спору, що визначає особливість його предмета. Так, розгляд справ про злочини здійснюється у порядку кримінального судочинства, розгляд справ, що впливають з особистих немайнових або майнових відносин фізичних осіб, трудових або сімейних відносин, — у порядку цивільного судочинства, спори, що виникають між суб'єктами господарської діяльності, — в порядку господарського судочинства;

— необхідність врахування характеру державного (унітарність, федералізм) і територіального устрою країни. Україна є унітарною державою, систему адміністративно-територіально-

го устрою якої складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах. Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, що визначається законами України.

Усі зазначені фактори знайшли своє нормативне відображення у Конституції України, яка визначила, що: судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, тобто судова система України складається з двох гілок; система судів загальної юрисдикції будується за принципами територіальності і спеціалізації; судами, що розглядають справу по суті, тобто судами першої інстанції є місцеві суди, які можуть створюватись у районі, місті, області; перегляд справ здійснюється в апеляційному порядку вищими судами; вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди, тобто спеціалізованих судів може бути декілька видів; найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Ці вимоги після завершення дії перехідних положень Конституції були деталізовані у змінах і доповненнях до законів України «Про судоустрій України» і «Про арбітражний суд», а з часом у новому Законі України від 7 лютого 2002 р. «Про судоустрій». Аналіз норм останнього свідчить, що сучасна судова система характеризується такими рисами: а) територіальність (яка включає простоту і доступність); б) спеціалізація; в) ієрархічність; г) єдність.

Зміст нового Закону «Про судоустрій України» свідчить про те, що всю вертикаль судової системи пронизує принцип територіальності, тобто судова система загальних судів побудована з урахуванням адміністративно-територіального устрою України.

Така схема побудови судової системи має як переваги, так і недоліки.

До переваг належить те, що вся інфраструктура держави — зв'язок, транспорт, шляхосполучення — побудовані також відповідно до адміністративно-територіального устрою України, а це дає змогу кожній особі, навіть тій, яка мешкає у віддаленому селі, без значних витрат (часу і коштів) звернутися за захистом прав до свого суду. Тобто така схема є одним з судоустрійних факторів забезпечення доступності правосуддя¹.

¹ Омеляненко Г. Судовий устрій України: концептуальні питання // Адвокат — 1998. — № 3. — С. 7.

До недоліків відносять можливість впливу органів місцевої влади на суд, що знаходиться на її території. Така небезпека мала місце в усі часи. За радянських часів вплив здійснювався здебільшого через партійні органи і мав своїм наслідком невисунення кандидатури судді для обрання місцевим населенням на черговий п'ятирічний строк.

Сучасні реалії виявили інші фактори впливу, які пов'язані з тим, що протягом останніх років матеріальне забезпечення судів було недостатнім. Про це свідчила динаміка фінансування Державним бюджетом України потреб судової влади України за 1996–2001 роки¹.

Наявність такого фактору впливу не може залишатися поза увагою держави і тому створення судових округів, які не співпадають з існуючими адміністративно-територіальними одиницями, не знято з порядку денного судової реформи і, можливо, з розряду дискусійних перейде у законодавчу площину (неспівпадання судового округу й адміністративно-територіальної одиниці в апеляційних господарських судах викликане впливом інших чинників, зокрема необхідністю забезпечення послідовності судових інстанцій).

Впевненість у цьому дає досвід побудови судових систем сучасних європейських держав, а також вітчизняний історичний досвід, наприклад, реформи 1864 року. Згідно з реформою судова система базувалася на двох принципових положеннях: наявності двох інстанцій, очолюваних верховним касаційним судом, та осілістю судових установ². Першу інстанцію утворювали окружні суди, другу — судові палати. Ці судові установи створювалися у різних частинах Російської імперії, в основі їх розподілення були не адміністративно-територіальні одиниці (губернія чи повіт), а одиниця зовсім інша — судовий округ. Кількість окружних судів була в європейській частині Росії — близько 90, в азіатській частині — 16. Декілька окружних судів утворювали округ судової палати. Їх було 11 в європейській частині Росії та три в азіатській. З цих 11 на територію сучасної України припадало три округи: Харківський, Одеський, Київський. Харківський судовий округ був створений у 1867 р. В міру того, як здійснювалася судова реформа,

¹ Зеркало недели. — 2001. — № 32. — 23 серпня.

² Див.: Фойницький И. Я. Курс уголовного судопроизводства: В 2-х т. — СПб., 1912. — Т. 1. — С. 361-362.

Харківський округ значно збільшувався. На час створення округ охоплював Харківську, Курську, Воронежську, Орловську, частково Тамбовську, Катеринославську (тепер Дніпропетровську) губернії з населенням не менше 7 мільйонів; у подальшому до нього ввійшли ще й Полтавська губернія, решта повітів Катеринославської губернії і земля Війська Донського; населення округу досягало 17 мільйонів.

Ще одна характерна риса судової системи — спеціалізація. Вимога спеціалізації дуже тісно пов'язана з вимогою розгляду справи компетентним судом. Компетентний суд — це не тільки суд, уповноважений здійснити правосуддя у повному обсязі з винесенням рішення по суті, а й суд, у фаховості якого впевнена особа, яка до нього звертається. Думка про те, що спеціалізація є одним з надійних шляхів, які наближають правосуддя до справжнього ідеалу, майже ніким не оспорується. Розбіжності з'являються при вирішенні питань: якою має бути спеціалізація — «внутрішньою» чи «зовнішньою», та наскільки широкими мають бути межі спеціалізації¹.

Закон України «Про судоустрій» закріпив таку побудову судової системи, де мають місце елементи і «зовнішньої», і «внутрішньої» спеціалізації. Критерієм спеціалізації є предмет спірних правовідносин і притаманна йому відповідна процесуальна процедура. Але не тільки. В побудові судової системи України врахований і попередній десятирічний досвід існування відокремленої гілки арбітражних (нині господарських) судів, хоча між природою матеріально-правових відносин і притаманною їй процесуальною процедурою, які характерні для цивільного судочинства, значно більше спільного з матеріально-правовими відносинами і процесуальною процедурою господарського судочинства, ніж кримінального або адміністративного². Між тим тільки існуючі господарські, а з часом — майбутні адміністративні суди побудовані за ознакою «зовнішньої» спеціалізації, тобто утворюють окрему гілку в системі судів загальної юрисдикції. Для інших судів діє «внутрішня»

¹ Див., напр.: Стефанюк В. Запровадження адміністративної юстиції в Україні // Право України. — 1999. — № 7. — С. 5.; його же. Систематизація законодавства та суди адміністративної юстиції // Право України. — 1999. — № 11. — С. 3; Омеляненко Г. М. Судовий устрій України: концептуальні питання. — С. 8.

² Див.: Фурсов Д. А. Понятіе отрасли арбитражного процессуального права // Государство и право. — 1999. — № 1. — С. 25.

спеціалізація, тобто в межах однієї судової установи. Вона реалізується або розподілом обов'язків між судьями по розгляду конкретної категорії справ, там, де це можливо завдяки кількісному складу суддів місцевого суду, або створенням судових палат. Між тим такий стан спеціалізації не слід вважати остаточно завершеним. Навпаки, у майбутньому в межах судової реформи передбачається створення більш розгалуженої мережі спеціалізованих місцевих судів: кримінальних, цивільних, адміністративних, земельних, сімейних, по справах неповнолітніх та ін.¹ Деякі з них можуть з часом утворити спеціалізовану гілку в системі загальних судів.

Враховуючи це, слід докладніше зупинитися на нашому баченні кола справ, що мають бути підсудні адміністративним судам. У запропонованому проекті Адміністративно-процесуального кодексу України до відання адміністративних судів віднесені справи, які тепер розглядаються або господарськими, або загальними судами у порядку оскарження дій і рішень органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб. Ми вважаємо, що до кола відносин, що є предметом юрисдикції адміністративних судів, слід додати певне коло відносин, що регулюються нормами конституційного та кримінально-процесуального права.

Йдеться про розгляд скарг учасників кримінального процесу на дії і рішення слідчого, дізнавача, прокурора; про рішення суду щодо застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, про судовий дозвіл на проведення огляду чи обшуку житла чи іншого володіння особи; про розгляд скарг засуджених на рішення, дії чи бездіяльність адміністрацій органів виконання покарань; про розгляд справ у зв'язку з застосуванням амністії. Передбачене Законом «Про судоустрій України»

¹ Див., напр.: *Шишкін В. І.* Реалізація конституційних норм щодо створення спеціалізованих судів // Щорічник наукових праць «Правова держава». Вип. 9 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. — К., 1998. — С. 255.; *Арифюлін А.* Специализированные суды: оптимистический взгляд в будущее // Российская юстиция. — 2001. — № 9. — С. 7.; *Мельникова Э. Б.* Ювенальная юстиция // Судебная реформа: проблемы и перспективы / Под ред. Топорнина Б. Н., Петрухина И. Л. / Институт государства и права РАН. — 2001. — С. 164.; *Салищева Н. Г.* Административная юстиция // Судебная реформа: проблемы и перспективы / Под ред. Топорнина Б. Н., Петрухина И. Л. / Институт государства и права РАН. — 2001. — С. 170.

створення таких судів як окружних буде додатковою гарантією розгляду справ незалежним, неупередженим, безстороннім судом, а суддя, який за розподілом справ за ознакою внутрішньої спеціалізації розглядав би справи з означених питань, мав би назву слідчого судді, тобто судді, на якого покладено здійснення судового контролю за додержанням законності, дотриманням прав і законних інтересів особи на досудовому розслідуванні кримінальних справ та при виконанні покарань.

Доступність правосуддя як фактор що впливає на побудову судової системи, вимагає: 1) наявності розгалуженої мережі місцевих судів, зверненню до яких не перешкоджали б віддаленість від населення, відсутність транспортного сполучення та інші перепони; 2) підсудності місцевим судам усіх або переважної більшості судових справ для розгляду їх по суті.

Перша вимога реалізована шляхом побудови системи місцевих судів відповідно до адміністративно-територіального устрою України, про що вже йшлося.

Друга вимога виконується шляхом визначення компетенції (юрисдикції) відповідних шаблів судової системи.

Закон «Про судоустрій» закріпив загальне правило, відповідно до якого місцевий суд розглядає як суд першої інстанції цивільні, господарські, адміністративні, кримінальні та інші справи у передбачених законом випадках, за винятком справ, віднесених законом до підсудності інших судів. Такими судами є військові та апеляційні суди. Ніякі інші суди як суди першої інстанції справи не розглядають. До того ж кількість передбачених законом випадків, коли апеляційні суди можуть бути судами першої інстанції, досить незначна, про що свідчить зміст відповідних законів.

Так, місцевий господарський суд розглядає по суті усі справи, віднесені до компетенції господарських судів.

Згідно зі статтями 33 і 35 КПК України місцевому територіальному суду підсудні всі справи, крім справ, що підсудні апеляційним судам Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. Це справи про злочини проти основ національної безпеки України, передбачені статтями 109–114 КК України, та про злочини, за вчинення яких передбачене покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Згідно із ст. 123 ЦПК України усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, крім віднесених до компетенції інших судів, теж розглядаються місцевими судами.

До компетенції інших судів, наприклад, належать справи, де однією з сторін є суд. Тоді справа розглядається по суті або відповідним апеляційним судом, якщо це місцевий територіальний чи військовий суд, або апеляційним судом, визначеним Верховним Судом України, якщо стороною є один з апеляційних або Верховний Суд України.

Деякі справи, що виникають з адміністративно-правових відносин, підсудні іншим, немісцевим судам. Так, наприклад, скарги на рішення, дії або бездіяльність дільничних і територіальних виборчих комісій по виборах Президента України розглядаються відповідними апеляційними судами (Верховним судом Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя). Скарги на рішення, дії або бездіяльність Центральної виборчої комісії із зазначеного питання розглядаються Верховним Судом України.

Але усі ці випадки є винятком із загального правила, відповідно до якого усі або більшість справ розглядаються місцевими судами. Тобто вітчизняне законодавство в цілому забезпечує доступність правосуддя в його судоустрійному і процесуальному аспекті.

Відповідно до плану роботи за підтемою «Дослідчий кримінальний процес» досліджені: сутність дослідчого кримінального процесу (поняття, завдання, межі і принципи його функціонування); проблеми ініціації дослідчого кримінального процесу (сутність, природа і види ініціації дослідчого кримінального процесу, підстави, цілі і мотиви ініціації, а також засоби її здійснення). Особливу увагу приділено характеристиці суб'єктів дослідчого кримінального процесу, аналізу його структурних елементів, зокрема прийому, реєстрації, перевірці і вирішенню заяв, повідомлень і іншої інформації щодо вчинення або підготовки злочину.

Спеціально виділені та ретельно досліджені: сутність рішень, що приймаються у дослідчому кримінальному процесі, правові і фактичні підстави прийняття кожного окремого виду; процесуальний порядок їх прийняття і ті правові наслідки, які настають у результаті у їх реалізації.

У роботі досліджені актуальні проблеми забезпечення законності у дослідчому кримінальному процесі засобами відомчого контролю і прокурорського нагляду.

Результатом дослідження є такі висновки.

Кримінальний процес, що передуює попередньому розслідуванню, в якому здійснюється прийняття, реєстрація, дослід-

ження заяв і повідомлень, іншої інформації про вчинений або підготовлюваний злочин, а також приймаються рішення про порушення (заведення) кримінальної справи, відмову в цьому або про направлення отриманих джерел інформації за належністю (підслідністю або підсудністю), іменується дослідчим кримінальним процесом.

Дослідчий кримінальний процес займає особливе місце у загальній процесуальній системі. З вказанного процесу ця система починається і без нього вона не може виконати своє функціональне призначення. Саме дослідчий кримінальний процес створює для усіх структурних елементів, які становлять загальну процесуальну систему, достатні фактичні та правові підстави для їх подальшого функціонування. В структурі КПК таке положення дослідчого кримінального процесу повинно бути виділено у загальній правовій регламентації у вигляді самостійного розділу під назвою «Дослідчий кримінальний процес».

Оскільки структуру дослідчого кримінального процесу створюють прийняття, реєстрація, дослідження отриманої інформації про злочин і прийняття на її підставі передбачених законом рішень, то в зазначеному розділі необхідно виділити відповідні глави, в яких мають бути докладно регламентовані усі види здійснюваної тут діяльності, які у своїй єдності і створюють зміст названих структурних розділів дослідчого кримінального процесу. Відсутність вказаної правової регламентації в КПК спонукала відповідні органи, які беруть участь у боротьбі зі злочинністю, до відомчої правової регламентації різних аспектів обговорюваних проблем. Проте така регламентація є вузьковідомчою і не поширює свою дію на всі органи дізнання, досудового слідства і нерідко суперечить чинному законодавству, що не сприяє підвищенню якості і результативності боротьби зі злочинністю.

У проєкті КПК реєстрації джерел інформації про злочини надається процесуальне значення. Такий підхід створює додаткові гарантії попередження випадків приховування названих джерел інформації про злочини від реєстрації, а злочинів від обліку. Вірний він і по суті. Відомо, що дослідчий кримінальний процес виникає автодінамічно, тобто поза волею посадових осіб, які його повинні вести. Як тільки у відповідний орган дізнання, досудового слідства, прокуратуру або в суд надійшла заява, повідомлення або інше джерело інформації про вчинений злочин, відразу ж ініціюється, а отже, і виникає (порушується) дослідчий кримінальний процес.

Дослідчий кримінальний процес повинен бути самодостатнім для вирішення всього комплексу завдань, що постають перед ним. При цьому під самодостатністю розуміють такий характер провадження, який забезпечує вирішення названих завдань притаманними саме йому дослідчими процесуальними засобами. Для забезпечення самодостатності дослідчого кримінального процесу на підставі вивчення чинного законодавства, практики досвіду і досягнень різних галузей науки в проекті КПК регламентована система дослідчих процесуальних дій, провадження яких повинно забезпечити успішне вирішення всіх завдань, що постають перед цим процесом. Відповідно до ст. 177 проекту КПК України в названу систему включені такі дослідчі пізнавальні дії: відібрання пояснень; дослідче опитування; прийняття явки з повинною; огляд різноманітного роду об'єктів; доставлення правопорушника в органи дізнання, слідства, прокуратури; витребування матеріалів; прийняття предметів і документів, що належать до даного виду провадження; доручення і провадження ревізій, інвентаризацій, відомчих перевірок та експертиз, контрольних перевірок; опечатування об'єктів; спеціальне експрес-дослідження об'єктів; освідування; огляд та впізнання трупа; ексгумація трупа; вилучення документів і предметів; накладення арешту на кореспонденцію; зняття інформації з каналів зв'язку. У проекті КПК усі названі дослідчі пізнавальні дії отримали досить докладну регламентацію, яка забезпечує не лише їх правильне розуміння правозастосовувачем, але і ефективне використання на практиці.

Прагнення деяких теоретиків і практиків до підвищення ефективності дослідчого кримінального процесу призвело до включення в їх загальну систему цілого ряду слідчих дій. При такому підході до правової регламентації виникає своєрідний символізм сурогатних засобів провадження. Та чим більше в систему дослідчих пізнавальних дій додаються (включаються) слідчі дії, тим більш очевидна трансформація дослідчого кримінального процесу у слідчий, підміна одного виду провадження іншим.

Згідно з правовою регламентацією, що пропонується, зміст усіх видів здійсненої в даному процесі діяльності відбивається в конкретній системі процесуальних актів. Серед них особливе місце займають, з одного боку, протоколи дослідчих процесуальних дій, які констатують факт, зміст і результати їх провадження, а з іншого — сукупність процесуальних рішень, що

визначають як хід, так і наслідки даного процесу. У новому КПК усі види процесуальних актів дослідчого кримінального процесу повинні бути докладно регламентовані, специфіка їх взаємозв'язку з системою слідчих і судових актів нормативно визначена, процесуальні наслідки порушення порядку вказані.

Передбачені у проекті КПК новели забезпечують повноту правової регламентації усіх видів діяльності в дослідчому кримінальному процесі, її одноманітність для усіх органів, уповноважених здійснювати свою діяльність у дослідчому кримінальному процесі, незалежно від їх відомчої належності; усувають відомчий підхід до правової регламентації видів діяльності, що розглядаються; єдність гарантій для усіх осіб, які беруть участь в дослідчому кримінальному процесі; однакові підходи і критерії оцінки діяльності кожного окремого суб'єкта провадження і всієї системи органів, що здійснюють свою правоохоронну діяльність у цьому процесі; створення загальних правових основ раціональної організації роботи усіх органів в дослідчому кримінальному процесі, можливість єдиного підходу до аналізу юридичної практики і управління нею; підвищення ефективності діяльності органів, які ведуть дослідчий кримінальний процес, створення достатніх основ для доброякісного здійснення досудового слідства, а також судового розгляду кримінальної справи по суті.

В рамках дослідження судових проваджень приділялась увага, зокрема, укороченому судовому слідству.

В одному з проектів КПК України передбачалась можливість такого слідства у тих випадках, коли: підсудний повністю визнає себе винним; добровільність і істинність цього визнання не викликає сумніву; ніхто з учасників судового розгляду проти цього не заперечує. При цьому суд роз'яснює учасникам судового розгляду, що такий порядок судового слідства позбавляє їх можливості подавати на вирок апеляції і оскаржити вирок у касаційному порядку та приносити на нього касаційне подання з посиланням на недослідженість обставин справи.

Такий порядок не міг бути застосований у справах про особливо тяжкі злочини, а також про злочини, вчинені групою осіб, коли будь-яка з них заперечує проти цього¹.

¹ Відповідно до ч. 3 ст. 299 КПК України в редакції Закону України від 26 червня 2001 року "суд вправі, якщо проти цього не заперечують учасники судового розгляду, визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи та розміру цивільного позову, які ніким не оспорується".

Передбачене проектом КПК укорочене судове слідство схоже, але лише віддалено, на те, яке застосовується у деяких країнах Європи. В останні 15 років у деяких країнах Європейського континенту намітилось намагання уникнути надто довгої, педантичної і непотрібної «науковості» постінквізиційного кримінального судочинства. Так, неформальні угоди у кримінальному процесі ФРН є не чим іншим, як згодою на укорочене судове слідство в обмін на закриття переслідування за окремі склади злочину або зниження межі покарання¹. В цих переговорах обвинувачений погоджується або відмовляється від клопотання досліджувати ті чи інші докази або дає показання про визнання вини і, таким чином, сприяє значному укороченню судового слідства. На досудових етапах процесу переговори ведуться між захисником і прокурором на предмет обмеження обвинувального висновку. Після надходження справи до суду переговори ведуться між захистом та головуючим суддею щодо обмеження обвинувачення.

КПК Італії передбачає так зване «укорочене провадження». По закінченні попереднього слідства, за згодою прокурора, обвинувачений може клопотати про проведення укороченого розгляду справи. Справа розглядається суддею попереднього слухання на підставі письмових матеріалів попереднього слідства і, якщо є клопотання, нових показань обвинуваченого. У разі постановлення обвинувального вироку законом передбачена знижка призначеного покарання на одну третину. Цей укорочений порядок може застосовуватись по всіх кримінальних справах, за винятком тих, по яких може бути призначене довічне ув'язнення. Згода потерпілого не є обов'язковою².

КПК Італії, окрім того, передбачає так звану «заяву сторін про позначення покарання», яка сприяє непроведенню судового слідства у справах про злочини, за вчинення яких може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на

¹ У літературі зазначається, що до 1984 року у Німеччині практика угод про скорочення судового слідства приховувалась, а потім була схвалена спочатку Верховним Судом, а згодом і Конституційним Судом. На цей час такі неформальні вироки, за даними американського професора Стівена Теймана, мають місце приблизно в 30-40 відсотках справ і в половині усіх справ про економічні злочини.

² Заслуговує на увагу рішення Конституційного Суду Італії, в якому передбачено, що у випадку необгрунтованої відмови прокурора від проведення укороченого провадження суд може знизити покарання на одну третину після повного судового слідства.

строк не більше трьох років. Обвинувачений у цій угоді не визнає себе винним, і суддя може виправдати його у випадку недостатності доказів. Знижка у цій угоді полягає у зниженні строку позбавлення волі на одну третину.

Іспанія є практично єдиною постінквізиційною державою, де можливо повністю уникнути дослідження доказів у судовому засіданні, якщо обвинувачений згодний з обвинувальним висновком. Обвинувачений може виразити свій конформідаст (згоду) або при закінченні попереднього слідства, або в підготовчій частині судового засідання, або навіть після дослідження доказів у справах за участю присяжних засідателів. Порядок «згоди» приймається тільки тоді, коли обвинувачі вимагають покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше шести років. Прокурор і захисник ведуть переговори про відповідне обмеження об'єму обвинувального висновку, щоб дійти згоди. Ця процедура визнана Верховним Судом Іспанії такою, що відповідає принципу легальності, і, як результат, до 30 відсотків договірних справ у цій країні вирішуються шляхом угоди.

В Іспанії також існує «укорочена процедура», яка застосовується у справах про злочини, за які може бути призначене покарання не більше дев'яти років позбавлення волі. Законом передбачено спрощене попереднє слідство з розширенням змагальності і зменшенням повноважень суду. Така процедура передбачає перетворення інквізиційного судді на арбітра, який неупереджено вирішує питання про задоволення чи відмову у задоволенні клопотання щодо дослідження запропонованих ними доказів. Тобто суддя має такі повноваження, які надані «судді попереднього слухання» в Італії та Німеччині. Укорочена процедура, яка включає в себе можливість раннього досягнення згоди, дозволяє швидко постановити вирок (протягом чотирьох годин з моменту затримання) і застосовується при вирішенні багатьох кримінальних справ.

Таким чином, в Україні може бути врахований досвід європейських систем правосуддя щодо використання укорочених процедур розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 8 від 2 квітня 2003 р.).

Рецензент кандидат юридичних наук професор *І. Е. Марочкін*.

О. Г. Кальман, канд. юрид. наук, завідувач сектора;
І. О. Христич, канд. економ. наук., ст. наук. співробітник;
Г. Ю. Дарнопих, канд. економ. наук., ст. наук. співробітник;
Н. О. Чікіна, канд. техн. наук., ст. наук. співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

КРИМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ, ПЛАНУВАННЯ І КООРДИНАЦІЇ ЗАХОДІВ БОРЬБИ З НЕЮ

У сучасних умовах переходу до ринкової економіки, як ніколи раніше, для усіх суспільних наук стали актуальними проблеми управління, прогнозування і перспективного планування розвитку соціально-економічних процесів у суспільстві. У більшості провідних країн світу державне планування та прогнозування успішно адаптоване до умов ринкового господарювання і відіграє принципово важливу роль в управлінні різними проявами суспільного життя. Тому і Президент України Л. Д. Кучма у своєму виступі на засіданні Державної комісії з питань стратегії економічного та соціального розвитку 18 лютого 2002 р. зазначив, що «розвиток ринкових відносин без надійних прогнозних оцінок, без чітко окресленої перспективи не може бути ефективним»¹. Такий висновок повністю стосується і сфери суспільного життя, яке є предметом дослідження науки кримінології.

Прогнозування і планування необхідні в кримінології, оскільки від знання тенденцій і закономірностей розвитку злочинності залежить якість тих рішень, які приймаються у сфері протидії їй. Але прогностична функція кримінологічної науки ще не одержала належного розвитку, який відповідав би складним завданням, що стоять перед наукою і практикою у сфері боротьби зі злочинністю. Навіть у спеціальному випуску «Вісника Луганського інституту внутрішніх справ» стосовно вдосконалення законодавства з урахуванням прогнозу злочин-

© О. Г. Кальман, І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих, Н. О. Чікіна, 2003

¹ *Кучма Л. Д.* Три рівні стратегічного прогнозування. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на засіданні Державної комісії з питань стратегії економічного та соціального розвитку 18 лютого 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — 19 лютого — С. 2.

ності проблемам кримінологічного прогнозування присвячено лише одну статтю¹.

Як зазначив президент Академії правових наук України В. Я. Тацій на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю 26 листопада 2001 р., злочинність у сфері економічних відносин слід визнати поліпроблемним явищем, що становить чи не головне випробування для України як самостійної, незалежної та суверенної молодшої держави².

Активізація прогностичної функції кримінології багато в чому залежить від поглибленої розробки теоретико-методологічних питань наукового прогнозування³. Зараз прогнозування і планування заходів протидії економічній злочинності в державі здійснюється спонтанно, без належного теоретичного обґрунтування, виходячи, в основному, із загальних міркувань або особистих уявлень, а не ґрунтується на комплексному дослідженні закономірностей і тенденцій розвитку різноманітних форм економічної злочинності та широкому використанні даних соціальної статистики і відповідних методик досліджень. Таке становище багато в чому пояснює і випадковий стохастичний характер організації боротьби з економічною злочинністю, розбалансованість системи планування, невиконання планових завдань.

Сектором вивчення причин злочинності проведено планове наукове дослідження за темою «Проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею». Планово-нормативним обґрунтуванням цього дослідження став п. 21 розділу 4 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001—2005 роки, затвердженої Указом Президента України 25 грудня 2000 р., яке включено до плану досліджень Академії правових наук України і Інституту вивчення проблем злочинності.

За результатами раніше проведених досліджень було встановлено, що створена за радянських часів система правоохо-

¹ Проблеми вдосконалення законодавства та практика його застосування з урахуванням прогнозу злочинності // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. Спец. випуск у чотирьох частинах. — Луганськ, 1999. — Ч. 3. — С. 117—123.

² Крок. — 2001. — № 23.

³ Див.: *Аванесов Г. А.* Теория и методология криминалистического прогнозирования. — М.: Юрид. лит.-ра, 1972. — С. 14.

ронних і контролюючих органів, а також форми їх діяльності, які були пристосовані до роботи в адміністративно-командній економіці, у нових соціально-економічних умовах перехідної економіки потребують нових якісних підходів до їх організації і оцінки ефективності функціонування. У сучасних умовах явно недостатньо засобів боротьби з економічною злочинністю, які використовувалися раніше, слід знаходити інші рішення, потрібні додаткові заходи. Організація ефективної системи боротьби з економічною злочинністю можлива лише на основі прогнозування тенденцій її розвитку і проявів, комплексного планування, централізованого керівництва і координації зусиль різних правоохоронних і контролюючих органів, вдосконалення правової бази оперативної роботи, належного технічного оснащення, матеріально-побутового забезпечення правоохоронців.

З метою одержання повної інформації про тенденції розвитку економічної злочинності були використані загальнонаукові і спеціальні методи: логічного, історичного, статистичного, економіко-математичного аналізу, вивчення документів, експертних оцінок, опитування, порівняльного правознавства та інші спеціальні математичні і статистичні методи.

У процесі дослідження здійснено критичний і гносеологічний аналіз різних методів прогнозування, які можуть застосовуватися для одержання достовірної інформації про майбутній стан економічної злочинності, а також організаційних і методологічних недоліків, що мають місце у практиці розробки і реалізації системи планування на загальнодержавному і регіональному рівнях.

За результатами проведеного дослідження запропоновані рекомендації по удосконаленню діяльності в сфері наукового кримінологічного прогнозування, практики планування і координації заходів протидії, зроблено висновки, що система кримінологічного прогнозування і планування економічної злочинності має певну специфіку порівняно із загальною кримінальною злочинністю і тому повинна бути виділена у самостійний напрям кримінологічних досліджень.

Методологічні проблеми кримінологічного прогнозування економічної злочинності

Кримінологія вивчає економічну злочинність з різних функціональних позицій: якісних і кількісних характеристик,

аналізу причинно-наслідкових зв'язків між ними, впливу детермінуючих факторів, виявлення тенденцій і закономірностей її розвитку і проявів. Остання з перерахованих позицій — прогностична — є самостійною функцією економічної кримінології і виступає як один із методів вивчення злочинності.

У загальному визначенні поняття кримінологічного прогнозування охоплює діяльність, спрямовану на науково обґрунтоване передбачення змін, тенденцій і закономірностей розвитку злочинності у цілому, окремих її видів і груп у майбутньому із застосуванням певних методів і методик¹.

Суб'єктами кримінологічного прогнозування є органи, які ведуть боротьбу зі злочинністю; науково-дослідні установи, що займаються вивченням проблем злочинності, окремі групи вчених.

Зміст кримінологічного прогнозування економічної злочинності полягає у розробці аналітичних моделей і прогнозних сценаріїв розвитку цієї злочинності, окремих її видів і груп, їх кількісно-якісних характеристик. Головними завданнями кримінологічного прогнозування економічної злочинності є такі:

1) встановлення вірогідних змін у стані, рівні, структурі, характері і динаміці економічної злочинності, обставинах, що сприяють цим змінам; причинно-наслідкових зв'язків між тенденціями економічної злочинності і умовами соціально-економічного, правового і організаційного характеру;

2) забезпечення необхідною прогностичною інформацією відповідних правоохоронних органів, органів влади і управління;

3) сприяння функціонуванню динамічної системи прийняття своєчасних і ефективних рішень у сфері боротьби з економічною злочинністю, а також здійсненню оперативної корекції управлінських рішень;

4) надання об'єктивної оцінки ефективності вжитих заходів протидії проявам економічної злочинності відповідно до прогнозних сценаріїв;

5) забезпечення необхідною інформацією органів влади і управління для цілеспрямованого планування і координації заходів протидії економічній злочинності.

Дослідження показало, що прогнозування економічної злочинності, на відміну від загальної злочинності, яка обумовлюється достатньою стабільною системою факторів, відрізняється надзвичайною складністю.

¹ Див.: Аванесов Г. А. Теория и методология криминалистического прогнозирования. — С. 18.

Перш за все серед цих труднощів слід зазначити нестабільність чинного законодавства, волюнтаристські, вольові підходи до процесів криміналізації і декриміналізації економічних злочинів, які недостатньо враховують суспільну небезпеку окремих злочинів. Аналіз динаміки такого, наприклад, злочину, як контрабанда, показав, що, незважаючи на його значну поширеність, за статистичними показниками у 1996–2002 роках динаміка його мала постійну тенденцію до зниження. А одна з причин такого стану полягає у постійній зміні кваліфікуючих ознак цього злочину. Це стосується і багатьох інших господарських злочинів, динаміка яких залежить переважно від законодавчих змін у їх криміналізації і кваліфікації.

У 1991–1995 роках у статистичній звітності структура виявлених і розслідуваних злочинів, вчинених у сфері економіки, була представлена в основному такими видами: фальшивомонетництво, розкрадання, спекуляція, незаконні валютні операції, незаконна торгова діяльність, порушення правил торгівлі. З 1996 р. структура статистичної звітності в зв'язку зі змінами в КК розширюється за рахунок таких діянь, як шахрайство з фінансовими ресурсами, ухилення від сплати податків, приховування валютного виторгу і т.д., а з 1997 р. — порушення порядку зайняття підприємницькою діяльністю, фіктивне підприємництво, незаконна торгова діяльність та ін. У новому Кримінальному кодексі України (2001 р.) відбулося подальше розширення системи економічних злочинів.

По-друге, законодавча невизначеність поняття «економічна злочинність», відомча роз'єднаність системи кримінально-правової статистики, відсутність єдиної методології обліку дає змогу правоохоронним органам довільно підходити до оцінки тих чи інших злочинів як економічних.

Крім того, у статистичних звітах правоохоронних органів застосовуються різні поняття: «характеристика економічної злочинності», «господарські злочини», злочини в окремих сферах господарства, зокрема, по галузях народного господарства.

При такому становищі статистичні дані, які прямо чи побічно характеризують економічну злочинність, можуть мати істотні викривлення.

Недоліки статистичної звітності свідчать про необхідність розробки нової уніфікованої системи показників звітності про стан економічної злочинності, побудованої на засадах єдиної методології. Для вирішення цього питання необхідно дати

перш за все загальну характеристику системи економічних злочинів і провести їх класифікацію за змістом з урахуванням вимог кримінально-правової статистики. Це важливо і через те, що остаточний висновок про стан, структуру і динаміку злочинності в цілому, окремих груп і видів злочинів, прогнози з цього приводу можна робити лише на підставі порівняльного аналізу показників, фактичних даних органів досудового слідства і встановлених вироком суду¹.

По-третє, багатофакторна системно-структурна детермінація цього різновиду злочинної діяльності, високий рівень латентності обумовлюють застосування різних методів і методик для прогнозування окремих видів економічної злочинності.

У зв'язку з різноманітністю визначень поняття «економічна злочинність», що зустрічаються у науковій літературі, автори на основі аналізу дійшли висновку, що під цим поняттям розуміється: сукупність навмисних корисливих злочинів і осіб, які їх вчинили, у сфері легальної і нелегальної економічної діяльності, головним безпосереднім об'єктом яких виступають відносини власності і відносини у сфері виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів і послуг.

Основні риси економічних злочинів полягають у тому, що: 1) вони вчиняються у сфері економічних відносин; 2) суб'єктами цих злочинів можуть бути як підприємці, так і інші особи, які сприяють виконанню господарської діяльності; 3) завдають економічної, політичної, моральної шкоди суспільству, державі, окремим громадянам; 4) спрямовані на одержання економічного прибутку; 5) вчиняються тільки навмисно; 6) можуть вчинятися різноманітними засобами, які передбачені чинним кримінальним законодавством. Таким чином, системі економічних злочинів нашого дослідження склали злочини проти власності і господарські злочини.

Загально визнаною теоретичною і методологічною основою кримінологічного прогнозування є математичний закон великих чисел і теорія ймовірностей. Злочинність також у своєму масовому обчислюванні має достатньо великі значення, що і дозволяє надавати їй кількісно-якісної характеристики і прогнозувати розвиток на перспективу. Однак не слід загальноте-

¹ Див.: Христин І. А. Проблемы сопоставимости показателей уголовно-правовой статистики, характеризующие организованную преступность: Сборник научных работ Харьковського Центру по вивченню організованої злочинності. — Х., 2001. — Вип. 2. — С. 97 — 114.

оретичні засади спрощувати, оскільки побудова надійного кримінологічного прогнозу злочинності потребує обов'язкового аналізу і узагальнення різноманітної соціальної, економічної і правової інформації. Тому при кримінологічному прогнозуванні мають використовуватися як загальнонаукові методи (логіка, уявлення, інтуїція, історичний аналіз, узагальнення), так і спеціально-статистичні і математичні методи, такі як: 1) експертні оцінки; 2) математичне моделювання; 3) екстраполяція; 4) кібернетичні методи.

За оцінками закордонних і вітчизняних прогностиків уже нараховується від 150 до 200 методів прогнозування. Кількість же базових методів, які у тих чи інших варіаціях повторюються в інших методах, значно менше. Багато з цих методів належать, скоріше, до окремих прийомів чи процедур прогнозування, інші являють собою набір окремих прийомів, які відрізняються від базових чи один від іншого кількістю окремих прийомів і послідовністю їхнього застосування.

При виборі методів прогнозування, які були застосовані у процесі дослідження, автори виходять з того, що вони повинні забезпечити глибину і надійність прогнозу. При цьому враховувалось, що необхідно не лише знати абсолютну величину досліджуваного показника, але і співвіднести його з тривалістю еволюційного циклу його розвитку.

Вивчення такої складної соціально-економічної системи, якою є економічна злочинність, завжди пов'язана з дослідженням процесів їхнього розвитку в часі і просторі.

Методологію дослідження складних соціальних систем при апріорній невизначеності процесу виявлення властивих їм закономірностей дає загальна теорія систем¹. Вона розглядає досліджуваній соціальний об'єкт як динамічну систему з дискретним преривним часом прояву. Даний підхід характеризується значною розмірністю і різноманітністю факторів, що визначають рівень, структуру і динаміку соціальних явищ, у тому числі і економічної злочинності, різнотипним характером і малим рівнем апріорної інформації про механізми виникнення і причини динаміки цього соціального явища, а також необхідністю створення єдиної методологічної основи комплексно-го дослідження на макро- і мікрорівнях.

¹ Див.: Месарович М. Д., Такахара Я. Общая теория систем: математические основы. — М.: Мир, 1978. — С. 22.

У біології і медицині при аналізі проявів систем, що розвиваються, використовуються різноманітні методи, розроблені загальною теорією динамічних систем. Практично усі вони засновані на допущенні параметричного характеру змін систем, що розвиваються, тобто зміни у вихідних даних тягнуть за собою зміни в розвитку системи. Деякою мірою такий підхід спрощує можливість їхнього вивчення, але, з іншого боку, потребує дослідження розвитку цих систем на основі використання методів математичного моделювання.

Вивчення наукових публікацій по проблемі кримінологічного прогнозування показало, що всі прогностичні дослідження розвитку економічної злочинності, виконані як у нашій країні, так і за кордоном, здійснюються переважно в напрямку розробки і використання статистичної методології. При цьому багато хто суто статистичні фактори розцінює як константні категорії без врахування впливу випадкових динамічних зв'язків. Не враховується і людський фактор впливу на розвиток і функціонування економічної злочинності. А його вплив багато в чому є визначальним.

Дослідження різноманітних правових, соціальних і економічних процесів розвитку зіштовхуються з проявами певних труднощів їхнього пояснення з позицій лише статистичного аналізу. До таких труднощів належать: складний характер часової залежності структури економічної злочинності від впливу соціально-економічних факторів, що ускладнює її вираження в чіткій аналітичній формі; зміни, які відбуваються у процесі розвитку наборів вхідних і вихідних факторів соціально-економічної системи; політична заангажованість і значний рівень апріорної невизначеності реального стану економічної злочинності. У таких умовах статистичні динамічні моделі через недостатню вичерпність на макрорівні, обмежений облік факторів впливу зовнішнього середовища мало адекватні, а інколи і непридатні для прогнозування розвитку стану економічної злочинності.

Перспективним напрямком у розробці прогностичної моделі та алгоритмів стану економічної злочинності, який усуває певною мірою ці труднощі, є використання методів багатомірного статистичного аналізу і математичного моделювання. У рамках багатомірного підходу значне поширення одержали методи, орієнтовані на оцінювання інтегральних показників.

Необхідність більш глибокого вивчення динаміки економічної злочинності й актуальність завдань вибору відповідних

профілактичних заходів вимагають введення додаткової інформації про структуру економічної злочинності, вплив на її розвиток соціально-економічних факторів у конкретні моменти часу і проміжки між ними. У цих випадках завдання прогнозування процесів розвитку при фіксованих умовах зводиться до відшукування найбільш ймовірного напрямку розвитку за допомогою методів математичної статистики або динамічного прогнозування. Інтегральні характеристики економічної злочинності визначаються у результаті статистичного аналізу взаємозв'язків між її зафіксованими параметрами і сукупністю соціальних детермінуючих факторів.

Результати дослідження показали, що загальноприйнятної методології оцінки розмірів стану економічної злочинності, тіньової економіки, прогнозу їх змін немає не лише в кримінології, але й в інших науках (соціології, економічній теорії, психології і т. д.). Це новий напрямок кримінологічних досліджень, який у даний час перебуває в стадії комплексної наукової розробки.

Невідкладним завданням сьогодення є створення методології прогнозування стану економічної злочинності і її організованих форм хоча б на рівні малої апріорної інформації, наприклад, на регіональному рівні. Для цього необхідно розробити такі методи, що дозволили б прогнозувати її розвиток, виходячи з нагальних потреб суспільства у короткостроковому прогнозуванні, щоб на підставі цих даних обрати найбільш ефективні методи соціальної терапії. Однак суттєвий прогрес у галузі загальносоціального і спеціально-кримінологічного профілактичного впливу є малодосяжним, оскільки більшість наявних у даний час методів розраховані винятково на середньостатистичні показники у різних галузях суспільної діяльності, які в багатьох випадках неадекватно відтворюють соціальну реальність.

Найважливішою проблемою при побудові прогностичної моделі економічної злочинності є створення методології її структурного синтезу за різними кількісними і якісними правовими і економічними параметрами і факторами, що потребує їх вибору і ранжирування в часі і просторі, проведення математичної формалізації системи факторів і окремих її елементів. Але повна формалізація цих факторів впливу на генезис економічної злочинності у принципі неможлива, оскільки розвиток іде в умовах апріорної невизначеності і дії випадкових

факторів зовнішнього середовища. Ці обставини вимагають залучення додаткової інформації: результатів громадського опитування, вивчення думки експертів, а також їх участі у процесі синтезу структури прогностичної моделі; аналізу показників правової і економічної статистики, використання складних математичних розрахунків.

Потребують окремого дослідження і психологічні реакції суб'єктів економічних відносин на умови їх соціально-економічної діяльності. Виходять з принципів аналізу поведінки соціально-біологічної системи, яка впливає на модель економічної і правової поведінки, формулювання оптимальних і раціональних мотивів у процесі прийняття рішення щодо вчинення того чи іншого економічного злочину. В принципі досить складно адекватно прогнозувати суспільні, у тому числі кримінологічні явища і процеси через те, що участь у них людей з їх власною психологічною мотивацією робить який завгодно соціальний прогноз лише приблизним.

Щоб не бути лише пророцтвом, кримінологічний прогноз повинен задовольняти певним вимогам: 1. Прогноз повинен бути заснований на достовірній статистичній інформації і даних вибіркового кримінологічного дослідження. 2. Прогноз повинен бути незалежним. Він не може робитися в інтересах яких-небудь відомств чи організацій, зацікавлених осіб. 3. Необхідно методологічно вірно використовувати відповідні методи і методики прогнозування, а не обмежуватися при цьому лише одним ними-будь-яким методом. 4. Вихідним показником завжди повинен бути реальний прогностичний фон на основі статистичних показників і даних вибіркового соціологічного і кримінологічного дослідження. 5. Прогностична модель повинна бути надійна і мати високий ступінь математичної вірогідності. 6. Кримінологічне прогнозування повинне здійснюватися безперервно, у міру зміни соціально-політичної ситуації в суспільстві¹.

За ступенем формалізації всі методи прогнозування поділялися нами на інтуїтивні і формалізовані. Інтуїтивне прогнозування застосовувалось тоді, коли об'єкт прогнозування або аналіто простий, або настільки складний, що аналітично врахувати вплив багатьох факторів практично неможливо. У цих випадках необхідне опитування експертів. Отримані індивіду-

¹ Див.: Зелінский А. Ф. Методика кримінологічних досліджень: Навч. посібник. – К.: НКВВО, 1992. – С. 31 – 43.

альні і колективні оцінки експертів можуть використовуватися як кінцеві прогнози або як вихідні дані у комплексних системах прогнозування.

Формалізовані статистичні методи прогнозування ефективні у тих випадках, коли надійність прогнозу вкладається у рамки еволюційного циклу розвитку події. При виникненні в рамках прогнозного періоду «стрибка» у розвитку об'єкта прогнозування використовують інтуїтивні методи як для визначення сили «стрибка», так і для оцінки часу його існування. У цьому випадку формалізовані методи можуть застосовуватися лише для оцінки еволюційних ділянок розвитку до і після «стрибка». Якщо ж прогнозний період укладається в декілька еволюційних циклів, то при формуванні систем прогнозу велике значення мають, перш за все, інтуїтивні методи.

Інтуїтивні методи прогнозування можна розділити на дві групи: індивідуальні і колективні (експертні оцінки).

Методи колективних експертних оцінок належать до комплексних систем прогнозування, оскільки в них поєднуються як методи індивідуальних експертних оцінок, так і статистичні методи їх узагальнення.

Клас формалізованих методів прогнозування залежно від загальних принципів дії поділяється на групи: екстраполяційних, системно-структурних і асоціативних методів.

Основа екстраполяційних методів прогнозування складає прогнозування часових рядів, що являють собою упорядковані в часі набори вимірів тих чи інших характеристик досліджуваного об'єкта, процесу¹. Методи аналізу часових рядів, орієнтовані на вирішення задач прогнозування одномірних і багатомірних часових рядів, ефективно використовуються для розв'язання задач прогнозування кількісних ознак в організаційно-економічних системах.

Інформація, що при цьому може бути отримана, є простою, з того погляду, що, крім виявленого характеру загальної тенденції зміни досліджуваних показників, ніяких інших даних від побудованих моделей одержати не можна. Однак від цього методу дослідження рядів динаміки показників функціонування складних соціальних систем не слід відмовлятися, тому що це прекрасний спосіб одержання достовірної прогнозної інформації за допомогою математично простого апарата. Крім

¹ Див.: Кальман О.Г., Христич І.О. *Правова статистика*. – Х.: Право, 1999. – С. 154.

того, з методичної точки зору аналіз часових рядів повинен бути парною й обов'язковою частиною дослідження складних динамічних систем, до яких належить економічна злочинність.

До групи методів екстраполяції включаються методи найменших квадратів, експонентного згладжування, ймовірного моделювання й адаптивного і адекватного згладжування. До групи системно-структурних методів належать методи функціонально-ієрархічного моделювання, морфологічного аналізу, матричного, сіткового моделювання, структурної аналогії. Асоціативні методи поділяються на методи імітаційного моделювання і логічного аналізу.

У методичному плані основним інструментом будь-якого прогнозу є схема екстраполяції. Розрізняють формальну і прогнозну екстраполяцію. Формальна базується на припущенні про збереження у майбутньому минулих і сучасних тенденцій розвитку об'єкта прогнозу. При прогнозній екстраполяції фактичний розвиток узгоджується з ймовірними гіпотезами про динаміку досліджуваного процесу з урахуванням перспективи його соціальної і логічної сутності. Для системи економічної злочинності придатна прогнозна екстраполяція для довготривалих прогнозів, а для поточних — формальна.

Основа методів екстраполяції складає прогнозування часових рядів, що являють собою упорядковані в часі набори вимірів тих чи інших характеристик досліджуваного об'єкта, процесу.

Метод найменших квадратів належить до методів короткострокового прогнозування. Метод експонентного згладжування є узагальненням методу найменших квадратів. Найбільше застосування цей метод має при розробці середньострокових прогнозів. Узагальненням звичайного експонентного згладжування є так зване адаптивне згладжування. Цей метод дає можливість згладжувати і прогнозувати ряди з довільною динамікою, до якої і належить злочинність. Для довгих часових рядів (більш 30 років) цей метод є більш точним порівняно зі звичайним експонентним згладжуванням, але для коротких і середніх рядів надійність отриманих з його допомогою результатів менша, ніж для звичайного експонентного згладжування. Цим і визначаються можливості його використання в реальній практиці при прогнозуванні тенденцій і закономірностей у розвитку економічної злочинності.

Із математичних методів прогнозування можна застосовувати кореляційний і регресивний аналізи, метод групового ура-

хування аргументів, факторний аналіз, варіаційне числення, спектральний аналіз, теорію розпізнавання образів, ланцюга Маркова, елементи алгебри, логіки, теорії ігор.

Використання екстраполяційних методів для прогнозування часових рядів передбачає однорідність динаміки в розвитку статистичних систем. Але вихідний часовий ряд, який є основою прогнозування будь-якого процесу, може містити в собі інтервали, всередині яких динаміка характеризується певними відмінностями від інших інтервалів. Природно, ці інтервали спотворюють прогнозний фон. У цьому разі виникає необхідність чіткого виділення і аналізу тих інтервалів, для яких характерна однорідність динаміки. Рішення цього питання ефективно реалізується за допомогою методу розпізнавання образів за набором ознак, які визначають поведінку об'єкта дослідження, і його проявів.

Основними елементами в прогнозах, отриманих за допомогою алгебри, логіки, є висловлення. Цей підхід дає можливість будувати інформаційно-логічні описання об'єктів і явищ, що характеризуються великою кількістю ознак, і встановлювати основні закономірності їхнього розвитку.

Для більшості методів прогнозування економічної злочинності з використанням трендових моделей для одномірних часових рядів необхідне виконання таких умов:

- 1) досліджуваний період повинен бути досить тривалим для виявлення закономірностей процесу;
- 2) розвиток процесу повинен мати еволюційний характер;
- 3) досліджуваний процес повинен мати інерцію;
- 4) вплив більш пізньої інформації сильніше відбивається на прогнозній оцінці, ніж вплив більш ранньої інформації.

Одним з важливих способів підвищення точності прогнозування тенденцій економічної злочинності є синтез або комбінування окремих прогнозів, отриманих різними методами. Ідея комбінування полягає в тому, що будь-який відкинутий через неоптимальність прогноз майже завжди містить і деяку корисну інформацію подвійного роду: один з окремих прогнозів може бути заснований на інформації, що відрізняється, і тим самим не враховується іншим окремим прогнозом; а кожен прогноз по-своєму визначає функцію тренда. Об'єднання отриманих незалежних прогнозів можна здійснити, наприклад, із застосуванням множинної лінійної регресії.

При прогнозуванні багатомірних динамічних рядів можна або обмежитися детермінованою складовою прогнозуючої мо-

делі, а характер динаміки залишків (шуму) не брати до уваги, або, зберігаючи детерміновану частину моделі, динаміку залишків досліджувати самостійно.

Другим у методичному аспекті кроком дослідження динамічних систем є побудова імовірнісних моделей.

Прогнозування з використанням імовірнісних моделей базується на методі експонентного згладжування. Імовірнісні моделі за своєю суттю відмінні від екстраполяційних моделей динамічних рядів, у яких основою є описання зміни процесу у часі.

У динамічних рядах моделі являють собою деяку функцію часу з коефіцієнтами, значення яких оцінюються за спостереженнями. В імовірнісних моделях оцінюються імовірності, а не коефіцієнти.

При достатній кількості вихідної інформації імовірнісна модель може дати цілком надійний прогноз. Крім того, ця модель вирізняється простотою і наочністю. Недоліком моделі є вимога великої кількості спостережень і незнання початкового розподілу, що може призвести до неправильних оцінок. Однак, відновлюючи за допомогою бейсовського методу початковий розподіл, коректуючи його, можна розглядати імовірнісну модель як ефективний метод прогнозу.

Основними недоліками цього підходу при вивченні складних систем є те, що при малому обсязі вибірки і великої розмірності простору ознак неможливо надійно відновити невідому функцію розподілу ймовірностей.

Третім кроком у дослідженні динаміки економічної злочинності є якісне дослідження, яке проводиться в рамках системного підходу і полягає у вирішенні двох основних задач: 1) виявленні закономірностей розвитку економічної злочинності; 2) побудові системи вирішальних факторів впливу.

Під закономірностями розвитку розуміється можливість прогнозування стану економічної злочинності за значеннями показників, що її характеризують, і аналізу вагомості факторів впливу.

Передбачувані зміни значень показників економічної злочинності самі і складають закономірності її розвитку. Економічна злочинність, як і будь-який інший соціальний об'єкт, має природну інертність, тому при вивченні зміни її показників дуже важливо визначити загальні тенденції її розвитку, які впливають на короткострокові прогнози. Проведення якісного аналізу економічної злочинності по суті є підготовчою

роботою до створення моделей управління станом економічної злочинності, тобто до здійснення дійового планування заходів попереджувального характеру.

Метод експертних оцінок дає лише суб'єктивне, умоглядне, інтуїтивне прогнозування варіантів розвитку подій. Проте інтуїція експертів заснована на знанні реальних фактів і є важливою ланкою між ретроспективним і перспективним аналізом. Тому перспективне прогнозування економічної злочинності проводиться в основному за допомогою методу експертних оцінок. Найбільш прийнятний спосіб прогнозування тенденцій і закономірностей організованої економічної злочинності — опитування експертів у сфері юриспруденції, економіки, соціальної психології, практичних працівників правоохоронних органів. Тільки у такий спосіб можна провести згладжування суб'єктивних оцінок експертів у різних галузях знань. Опитування працівників Управління по боротьбі з організованою злочинністю і прокуратури Харківської області показало, що у зв'язку з прийняттям нового Кримінального кодексу України кількість організованих економічних злочинів збільшиться в середньому на 10-15%, а їх виявлення залишиться на попередньому рівні.

Серед тенденцій у галузі суспільного життя і економіки, які визначатимуть характер економічної злочинності в майбутні п'ять років, респонденти назвали такі: високі ставки оподаткування — 17,5%; дефекти системи правового регулювання господарської діяльності — 14,6%; зубожіння громадян — 13,8%; розшарування громадян на багатих і бідних — 13,1%; політична нестабільність — 11,9%; недоліки бюджетного фінансування — 10,3%; інші — 30,7%. Відносно прогнозу динаміки економічних злочинів на 2001-2005 роки 66,9% респондентів вказали, що збережеться тенденція до збільшення кількості економічних злочинів, і лише 4,5% зазначили, що в цей період відбудеться зниження їх рівня, а 15,2% впевнені в тому, що відбудеться стабілізація економічної злочинності; окремі респонденти (13,4%) вважають, що відбудеться збільшення лише деяких видів злочинів.

Стосовно підвищення рівня виявлення злочинів у сфері економіки на період до 2005 року, були отримані такі дані: 37,5% впевнені в тому, що цей рівень підвищиться; 36,9% — залишиться незмінним; 18,8% вважають, що такого підвищення взагалі не буде, і 6,8% не змогли дати відповідь на це питання.

Виявлення і збирання всіх необхідних демографічних, соціально-економічних, правових та інших факторів, що мають значення для прогнозу розвитку організованої економічної злочинності в даний час, здійснюється методом факторного аналізу. Після встановлення ступеня впливу цих факторів на розвиток злочинності складається загальний прогноз для всіх перемінних, пов'язаних зі злочинністю, і ймовірна структура розподілу економічної злочинності. Вихідним моментом тут є збір, відбір і аналіз показників соціально-демографічної й економічної статистики (динаміка і розподіл доходів, вартість життя, рівень освіти, рівень безробіття, ступінь промислового потенціалу країни, політична стабільність, ідеологічний вплив і т.д.). Істотну роль при цьому відіграє аналіз ступеня дезинтеграції суспільства і рівня соціального контролю¹. Однак слід зазначити, що просте використання даних, накопичених у різних науках, ще не є реалізацією системного підходу. Дійсне завдання системного підходу полягає в тому, щоб зрозуміти закономірні зв'язки між даними різних наук².

Факторний аналіз організованої економічної злочинності в Україні не дає підстав для оптимізму. Соціально-економічна складова детермінації організованої економічної злочинності вкрай несприятлива (невиплати заробітної плати, безробіття, необґрунтоване підвищення цін). Держава, як організаційна структура нації, не може реалізувати об'єднуючу функцію для забезпечення економічних потреб громадян України. А прагнення до організованої економічної діяльності іманентно притаманне всім членам суспільства. І це є однією з головних психологічних складових, що детермінують і підпитують організовану економічну злочинність. У соціально-психологічному плані і рівні матеріального забезпечення ні менталітет державних службовців, ні менталітет громадян не дозволяє працювати в раціональній системі ринкових відносин. Основною мо-

¹ Див.: Кальман О. Г., Дарнопих Г. Ю., Чікіна Н. О. Аналіз впливу економічних і правових чинників на стан економічної злочинності // Питання боротьби зі злочинністю. — 2002. — Вип. № 6. — С. 86 — 104; Кальман О. Г. Кримінологічний аналіз сезонних коливань у динаміці економічної злочинності // Питання боротьби зі злочинністю. — 2002. — Вип. № 6. — С. 146 — 162.

² Див.: Журавлев Г. Е. Системные проблемы развития математической психологии. — М.: Наука, 1983. — С. 4.

тиваційною установкою як для перших, так і для других, є одержання доходу у будь-який спосіб, у тому числі і кримінальним способом.

Проведене нами опитування показало, що 67% громадян не виключають для себе кримінального шляху одержання прибутку, 82,6% працівників правоохоронних органів не задоволені рівнем свого соціального захисту, 40,4% — фінансовим забезпеченням. Природно, що ці обставини можуть істотно впливати на прогнозний фон економічної злочинності. Тому врахування цих факторів і їх сутнісний аналіз необхідний при складанні прогнозів розвитку економічної злочинності.

Таким чином, факторний аналіз дозволяє оцінити ступінь впливу комплексу соціальних, економічних, психологічних факторів на злочинність і за допомогою математичної статистики оцінити їх криміногенний або антикриміногенний потенціал, врахувати зміни в економічних, соціальних, політичних і моральних умовах життєдіяльності суспільства і психології людей.

Більш розробленим, але досить складним методом кримінологічного прогнозування є метод математичного моделювання¹. У математичній моделі злочинності можна враховувати багатофакторну екстраполяцію і питому вагу різноманітних факторів, що визначають економічну злочинність і окремі її види. Сутність цього методу полягає в тому, що на підставі раніше встановлених істотних характеристик, зв'язків, закономірностей досліджуваних явищ створюється факторна і математична модель динаміки розвитку відповідного об'єкта, а потім дослідження продовжуються на створеній моделі. Але, якщо у природничих науках моделлю може бути експериментальний зразок, то при дослідженні соціальних процесів модель звичайно виражається в абстрактній, знаковій формі, шляхом проставлення кількісних значень відповідним соціальним процесам і явищам, на основі раніш встановлених характеристик і взаємозв'язків між ними. Даний метод прогнозування найбільш ефективний для короткострокових і середньострокових прогнозів. Прогнозування цим методом на п'ять і більше років є менш надійним. Користуючись цим методом, можна підрахувати прогнозовану кількість злочинів на кожний наступний місяць, а в підсумку на весь рік. Практи-

¹ Через складність математичного апарату, використаного у процесі дослідження, автори обмежилися у статті лише викладом теоретичних здобутків і характеристикою застосованих при цьому методів.

ка показує, що прогнозування цим методом досить обґрунтоване. Реальне відхилення від статистичних показників прогнозу складає $\pm 3\%$.

Цей метод ставить перемінні фактори злочинності в зв'язок з різними соціально-економічними змінами. Він дозволяє врахувати всі можливі амплітуди ймовірних тенденцій у різних сполученнях факторних перемінних. Прогностична математична модель створюється на основі раніше встановлених характеристик економічної злочинності і відбиває багатофакторну її екстраполяцію. Завдяки цьому можна провести широкий системний аналіз економічної злочинності і здійснити системний її прогноз, визначити не лише вірогідні кількісні, але й якісні її показники. У ньому враховується також рівень економічного розвитку суспільства, мобільність населення та інші соціально-економічні показники. Таким чином, усякий прогноз починається з екстраполяції і завершується або логічною, або математичною прогностичною моделлю.

Використання електронно-обчислювальних машин має для кримінологічного прогнозування надзвичайно важливе значення, насамперед тому, що ми маємо справу зі складними динамічними системами з дискретним часовим проявом і недостатньою апріорною інформацією, використанням методів математичної статистики і системно-структурним аналізом, ймовірними значеннями істинності отриманих результатів.

Економіко-математичні, кібернетичні моделі є найбільш могутнім інструментарієм кримінологічного прогнозування економічної злочинності, однак для їхнього реального втілення в практику кримінологічного прогнозування в даний час немає відповідних умов у зв'язку з недостатністю вихідної інформації. Значною мірою заповненню цієї прогалини могло б сприяти: введення державної автоматизованої системи кримінологічної інформації, кримінологічної експертизи проєктів законодавчих актів, періодичного загальнодержавного опитування населення про рівень латентності економічних злочинів, створення центру прогностико-правових досліджень.

Зараз фактично немає досліджень, які охоплювали б усю сукупність взаємодіючих соціально-економічних факторів, що одночасно впливають на економічну злочинність. Дослідники, що займаються вивченням її причин, зазначають певний зв'язок лише між окремими соціально-економічними факторами, виділяючи тільки найбільш значущі, вирішальні

фактори, акцентуючи увагу в основному на змістовному (якісному) аналізі. Проте і такий підхід не позбавляє отримані у результаті дослідження дані пізнавальної і практичної цінності. Однак для повноцінного планування заходів попередження економічної злочинності, для вироблення стратегії і тактики боротьби з нею цього явно не досить, і це позначається на ефективності планових заходів.

Прогнозування ж на більш тривалу перспективу вимагає об'єднання найрізноманітніших методів прогнозування, і головним при цьому може бути кібернетичний метод, за допомогою якого можна провести факторний, латентний, системний аналіз злочинності з урахуванням впливу на неї різноманітних соціально-економічних, психологічних явищ і процесів.

На наш погляд, надалі може виникнути питання про створення кримінологічної кібернетики на основі використання теорії інформації, теорії вірогідності, математичних і статистичних методів, теорії алгоритмів, теорії ігор і оптимальних рішень математичної психології¹.

Методологічні питання планування, координації і управління процесом боротьби з економічною злочинністю

Прогнозування злочинності найтіснішим чином пов'язано з плануванням заходів боротьби з нею і є його вихідним пунктом. Тільки на основі прогнозів злочинності можливе цілеспрямоване проведення організаційних заходів щодо боротьби зі злочинністю. Планування як одна з найважливіших сфер державного управління охоплює всі сторони діяльності органів, що ведуть боротьбу з економічною злочинністю². План — це заздалегідь намічена система заходів, що передбачає їхній певний порядок, послідовність і терміни виконання, відповідальних виконавців. Власне кримінологічне планування в сфері боротьби зі злочинністю містить у собі: підготовку, складання і затвердження планів.

Кримінологічна політика держави повинна реалізовуватися з урахуванням постійної зміни соціальної й економічної си-

¹ Див.: *Зелинский А. Ф.* Методика кримінологічних досліджень: Навч. посібник. — К.: НКВУ, 1992. — С. 31–43.

² Див.: *Орехов В. В.* Социальное планирование и вопросы борьбы с преступностью. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. — 133 с.

туації в країні на засадах кримінологічного прогнозування і планування відповідних заходів реагування.

Президент України у своєму виступі на засіданні Державної комісії з питань стратегії економічного та соціального розвитку 18 лютого 2002 р. визначив три головних рівні стратегічного прогнозування. Ці три рівні включають: 1) загальнодержавні механізми прогнозування економічного і соціального розвитку України; 2) механізми стратегічного прогнозування окремих галузей економіки; 3) механізми розробки та реалізації прогнозних та програмних документів економічного і соціального розвитку¹.

В зв'язку з цим була утворена Державна комісія з питань стратегії економічного та соціального розвитку, на яку покладено завдання стати координаційною ланкою системи державного прогнозування і планування на усіх рівнях

Системний вплив на злочинність у сфері економіки є головною фундаментальною передумовою ефективної боротьби з цим типом злочинності на всіх рівнях попереджувальної діяльності. Головним засобом забезпечення системності впливу на цей різновид злочинності, як свідчить і світова практика, є розробка і реалізація різноманітних програм і планів боротьби зі злочинністю в цілому і окремих її видів. Ці плани і програми включають упорядковану певним чином систему заходів впливу на злочинність, етапи їх реалізації, а також необхідне організаційне забезпечення.

Слід зауважити, що нині в Україні щороку приймається велика кількість стратегічних документів програмного характеру у сфері боротьби зі злочинністю. Але багато з них є неузгодженими між собою, суперечать один одному, вимагають різних підходів до проблем боротьби з економічною злочинністю. А проектів таких документів, які видаються різними відомствами, ще більше. Тому необхідно забезпечити цілісність державного реагування і прогнозування можливих наслідків реалізації цих документів, з тим щоб вони відповідали економічному і соціальному розвитку держави, окремих галузей економіки і адміністративно-територіальних одиниць.

¹ *Кучма Л. Д.* Три рівні стратегічного прогнозування. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на засіданні Державної комісії з питань стратегії економічного та соціального розвитку 18 лютого 2002 р. — С. 2.

Кримінологічне планування має відповідати таким основним вимогам: бути колективним як за складом плануючих органів, так і за виконавцями; намічені заходи мають бути узгоджені і не суперечити один одному; плани необхідно складати з урахуванням конкретної криміногенної обстановки і вчасно їх коректувати з урахуванням змін обстановки; вони повинні бути компактними і мати реальне матеріальне економічне забезпечення.

Планування, як і прогнозування, може бути: поточним (на нетривалі відрізки часу — на сезон; короткостроковим (на 1-2 роки); середньостроковим (до 5 років); перспективним (на 10-20 років).

Основними етапами планування є: 1) організаційно-підготовчий; 2) інформаційно-аналітичний; 3) безпосередня розробка планових заходів; 4) виконання планових заходів; 5) оцінка виконання плану і висновки.

Організаційно-підготовчий етап включає ухвалення рішення про планування, створення робочої групи, вирішення питання матеріально-технічного забезпечення роботи, визначення джерел інформації, розподіл обов'язків.

Інформаційно-аналітичний етап охоплює вивчення й аналіз злочинності в районі, її динаміку і тенденції. Дані одержують від органів внутрішніх справ, прокуратури, юстиції. Збирається й інша необхідна інформація: дані територіальної і демографічної характеристики регіону, матеріальних і житлових умов життя населення, ступеня матеріально-ресурсного забезпечення запланованих заходів, соціальної інфраструктури.

Розробка плану містить у собі: статистичну обробку й аналіз отриманої інформації, її оцінку і формулювання висновків; розробку планових заходів, визначення термінів і виконавців; узгодження й обговорення проекту плану, його доробку; затвердження плану відповідним органом.

В організацію виконання плану входить: доведення планових завдань до виконавців, визначення термінів звітності, здійснення контролю за виконанням, коректування планових завдань, проведення нарад виконавців.

Оцінюється виконання плану не за формальними критеріями, а за реальним станом правопорядку в регіоні.

Правову основу для здійснення планування в сфері боротьби з економічною злочинністю складає ціла низка законодавчих актів. Законом України від 30 червня 1993 р. «Про

організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» зі змінами визначені основні напрямки загальнодержавної політики в сфері боротьби з організованою злочинністю, система органів, що здійснюють планування, контроль, координацію і безпосередню боротьбу з організованою злочинністю. Відповідно до п. 3 ст. 8 цього закону на Координаційний комітет з боротьби з корупцією й організованою злочинністю при Президентові України покладено обов'язок розробки стратегії і рекомендацій з тактики боротьби з організованою злочинністю, основних напрямків боротьби з нею і внесення їх на розгляд Президента України і Верховної Ради України. Законом України від 25 червня 1993 р. була прийнята Державна програма боротьби зі злочинністю, розділ 4 якої «Боротьба з організованою злочинністю і злочинністю в сфері економіки» складається з 32 планових заходів. 17 вересня 1996 р. Указом Президента України затверджена Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки, розділ 5 якої безпосередньо стосувався питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, а розділ 6 — боротьби зі злочинністю в сфері економіки. 25 грудня 2000 р. Указом Президента України була затверджена третя Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки, що також визначає боротьбу з організованою економічною злочинністю як пріоритетніший напрямок діяльності правоохоронних органів. Указом Президента України від 6 лютого 2003 р. № 84/2003 «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» були визначені додаткові заходи щодо підвищення ефективності протидії злочинам у сфері економіки.

Разом з тим, як показує аналіз світової і вітчизняної практики, програмування у сфері боротьби з економічною злочинністю не завжди відповідає вимогам системності й узгодженості заходів боротьби з нею. Цей недолік притаманний як загальнодержавним, так і регіональним програмам. Україна в цьому відношенні не є винятком. Хоча заради справедливості слід зазначити, що остання Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки вперше продемонструвала послідовне намагання нашої держави до системного планування заходів боротьби зі злочинністю у сфері економіки.

Для того щоб багатоаспектні плани протидії економічній злочинності були реально втілені в практику діяльності право-

охоронних органів, необхідно забезпечити об'єднання зусиль та цілеспрямовану і комплексну протидію кримінальним загрозам. Це можливо зробити тільки через налагоджену систему координації заходів і дій.

Координація діяльності правоохоронних органів означає узгодження цілей, часу, місця, виконавців і програм діяльності органів по боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями.

Важливим фактором протидії економічній злочинності може стати посилення ролі координації в управлінні правоохоронними органами. Саме в рамках і за допомогою координації дій правоохоронних органів економічна злочинність може і має бути поставлена під жорсткий соціальний контроль держави.

На сучасному етапі розвитку Української держави та її інститутів позитивні зрушення можуть бути здійснені лише шляхом удосконалення форм координації діяльності правоохоронних і контролюючих органів, їх спільної діяльності у сфері попередження економічної злочинності.

Координація — це функція управління, планування і контролю, змістом якої є забезпечення упорядкованих взаємозв'язків і взаємодії організацій, ділянок та учасників з метою узгодження дій щодо реалізації рішень, об'єднання спільних зусиль у вирішенні загальних проблем протидії економічній злочинності.

До цього часу можливості координації як засобу управління, недооцінювались. Уся увага зосереджувалась в основному на покращенні схем здійснення загальних і спеціальних функцій управління, недостатньо обґрунтованому або рекомендованому міжнародними фінансовими організаціями вдосконаленні організаційних структур. Сучасний етап проведення адміністративної реформи функціонально виражається і в кардинальних змінах цілей, що поставлені перед державним управлінням, та в засобах їх досягнення. На наш погляд, в умовах адміністративної реформи державно-управлінського механізму суттєво змінюється місце, роль і значення координації. Розширення і зміцнення державно-управлінських відносин, розвиток самостійності управлінських ланок, підвищення їх відповідальності за кінцеві результати діяльності — усе це передбачає загострення проблеми узгодженості в розробці планів і програм, договірних зобов'язань та директивних завдань, що

потребує формування відповідних управлінсько-координуючих впливів¹.

Координація може бути як спеціальною функцією, так і особливою інтегруючою формою організації управління. Як функція вона забезпечує певну залежність одних рішень (дій) від інших у процесі функціонування будь-якої організованої системи, а як форма організації управління — створює особливий апарат приведення до загальних цілей автономних організаційних систем, узгоджує їх діяльність у тій її частині, що належить або до сфери взаємних, загальних інтересів, або пов'язана із задоволенням загальнозначущих пріоритетів.

Оскільки покращити державне управління можна і шляхом удосконалення організації процесу реалізації функцій у фундаментальних, галузевих і регіональних системах державного управління, і шляхом підвищення рівня узгодженості їх взаємодії в інтересах держави, доцільно розширити засоби активного використання координації і як функції управління².

Аналіз показує, що на різних етапах функціонування системи державного управління теоретиками та практиками першочергова увага приділялася тим або іншим функціям організації управління і формам її здійснення.

Зараз прийшов час для координаційного управління, що спирається на самостійність і відповідальність органів управління, які гнучко реагують на зміни та забезпечують високий кінцевий результат за рахунок цілеспрямованої орієнтації кожного елемента, ланки, управлінського органу на внесення максимального позитивного доробку у загальний результат. Це не означає, що потрібно відмовлятися від інших функцій і форм управління, слід лише більш тонко і диференційовано застосовувати їх залежно від рівня складності системи, яка управляє або якою управляють, і співвідношення регулюючих і стимулюючих впливів, дій державно-управлінського механізму, а також залежно від характеру відносин між учасниками управління у процесі вирішення багаточисельних завдань щодо спільних дій правоохоронних органів по боротьбі з економічною злочинністю.

Тому однією з найважливіших складових у справі боротьби з економічною злочинністю є чітко продумані форми коор-

¹ Див.: Белоусов В. Т. Координація боротьби з економічною злочинністю — К.: Академія держ. податк. служби України, 2002. — С. 136 — 162.

² Там же.

динації діяльності суб'єктів, які здійснюють розслідування злочинів, особливо вчинених організованими групами. Координація діяльності по боротьбі з економічною злочинністю полягає у такому:

- забезпеченні цілеспрямованих і ефективних заходів щодо боротьби з економічною злочинністю, виборі єдиного підходу до вирішення організаційних і процесуальних питань;
- сприянні усуненню дублювання в діяльності правоохоронних органів по боротьбі з економічною злочинністю;
- створенні можливості об'єднання зусиль правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю з метою досягнення високої результативності шляхом найменших витрат;
- підвищенні гарантій законності при проведенні заходів щодо боротьби з економічною злочинністю.

При цьому необхідно чітко визначити рівні, розрізняти цілі, суб'єкти та форми координації діяльності правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з економічною злочинністю.

Говорячи про координацію, слід виходити з того, що вона повинна здійснюватися правоохоронними органами на рівні міст, областей, республік, країн СНД, на рівні співробітництва із закордонними державами. Враховуючи, що транснаціональна злочинність набула значних розмірів, цілком законно виділяти рівень, пов'язаний із координацією діяльності, що виходить за межі наших кордонів.

Якщо йдеться про цілі координації, то потрібно підкреслити два важливі аспекти: по-перше — це забезпечення узгодженої діяльності всіх правоохоронних органів, що ведуть боротьбу з економічною злочинністю; по-друге — розробка спільних заходів, пов'язаних із контролем над економічною злочинністю, її локалізацією, нейтралізацією та ліквідацією.

До суб'єктів координації належать правоохоронні органи, визначені ст. 5 Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю». Аналіз даного закону дозволяє зробити висновок, що суб'єктами координації насамперед є державні органи, спеціально створені для боротьби з організованою злочинністю. Так, до першої групи цих органів належать: Координаційний комітет по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією при Президенті України, спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України. До спеціальних органів по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю

також слід віднести й відповідні спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, а також органи прокуратури України, митні органи, підрозділи Прикордонних військ України, органи державної податкової служби (податкової міліції). Крім того, суб'єктами координації є інші державні органи, передбачені у ч. 1 ст. 17 даного закону, в якому йдеться про такі органи, як НБУ, Міністерство фінансів України, Міністерство зовнішніх економічних зв'язків України, Державна митна служба України, Фонд державного майна України, Антимонопольний комітет, Держкомкордон та інші. Цей перелік може розширюватися. Існує також і спеціальний суб'єкт координації — це Національне бюро Інтерполу, яке створене постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 1993 р. і здійснює взаємодію правоохоронних органів України з компетентними органами закордонних держав для вирішення питань боротьби зі злочинністю, що має транснаціональний характер.

Основними складовими управління правоохоронними органами повинні бути відповідні форми координації, до яких, на наш погляд, необхідно віднести: а) засідання Координаційного комітету з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією при Президенті України та координаційні наради працівників правоохоронних органів усіх рівнів (республіканського, обласного, міського, районного, міжрайонного); б) обмін інформацією з питань боротьби з організованою злочинністю; в) спільні виїзди в регіони для проведення узгоджених дій для надання практичної допомоги місцевим правоохоронним органам у боротьбі з організованою злочинністю; г) створення слідчо-оперативних груп для розслідування економічних злочинів, вчинених організованими формуваннями; г) взаємне використання можливостей викриття економічних злочинів, проведення семінарів, конференцій, спрямованих на підвищення фахового рівня; д) спільні цільові заходи для виявлення і припинення економічних злочинів, а також усунення причин і умов, що сприяють їхньому вчиненню; е) надання взаємної допомоги у забезпеченні власної безпеки у процесі діяльності по боротьбі з економічною злочинністю; е) розробка операцій та видання спільних наказів, вказівок, підготовка різноманітних інформаційних листів, методичних рекомендацій та інших організаційно-розпорядчих документів, що стосуються здійснення боротьби з економічною злочинністю.

Важливу роль у забезпеченні координації діяльності правоохоронних органів у сфері боротьби з економічною злочинністю відіграють органи прокуратури. До основних завдань їх координаційної діяльності належить об'єднання зусиль та активізація роботи правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю; усунення дублювання і паралелізму в їхній діяльності, розробка і здійснення ними узгоджених заходів по своєчасному виявленню, розкриттю та розслідуванню злочинів, усунення причин та умов, що їм сприяють¹.

Особливе місце прокуратури у системі координуючих органів визначається багатофункціональним характером її правоохоронної і правозахисної діяльності, широкими наглядними повноваженнями, наявністю необхідної інформаційно-аналітичної бази і багатолітнім досвідом виконання координуючої функції.

Прокурори усіх рівнів координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю мають здійснювати через форми і напрями, визначені у ст. 10, ч. 3 ст. 29 Закону України «Про прокуратуру» та п. 4 Положення про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі зі злочинністю, схваленого Координаційним комітетом по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України 17 липня 2000 р. і у Наказі № 3 Генерального прокурора України від 14 січня 2002 р., а саме:

- координаційні та міжвідомчі наради перших керівників правоохоронних органів або виконуючих їх обов'язки;
- спільні засідання колегій цих органів;
- спільне проведення аналізів (узагальнень) щодо стану злочинності та корупції, прогнозування тенденцій їх динаміки, розробку відповідних заходів, спрямованих на запобігання та боротьбу з ними, визначення шляхів їх реалізації;
- обмін інформацією з питань боротьби зі злочинністю;
- розробку та здійснення спільних цільових заходів з метою виявлення, припинення і профілактики злочинів, а також усунення причин і умов, що сприяли їх вчиненню;
- спільні виїзди до регіонів для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам;

¹ Див.: Маркелов Т. Л., Бакаев Д. М. Координация действий прокуратуры с органами МВД, юстиции и судами по борьбе с преступностью: Методические указания. — М., 1983. — С. 26 — 27.

- вивчення позитивного досвіду по боротьбі зі злочинністю та корупцією, впровадження його в практику діяльності правоохоронних органів;

- розробку та подання узгоджених пропозицій до проектів державних і регіональних програм боротьби зі злочинністю;

- прийняття узгоджених рішень щодо забезпечення реалізації державних і регіональних програм боротьби зі злочинністю та корупцією;

- спільну підготовку пропозицій органам державної влади та органам місцевого самоврядування щодо оздоровлення криміногенної ситуації;

- видання спільних наказів, вказівок, інформаційних листів, методичних рекомендацій та інших документів;

- створення спільних слідчо-оперативних груп для розкриття та розслідування конкретних злочинів;

- взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підготовки та навчання кадрів, підвищення їхньої кваліфікації, проведення спільних семінарів, конференцій;

- спільну розробку та подання пропозицій компетентним органам щодо удосконалення правового регулювання діяльності по боротьбі зі злочинністю та корупцією;

- спільне ініціювання і проведення наукових досліджень з проблем боротьби зі злочинністю і корупцією.

Можуть використовуватись й інші форми і напрями координації діяльності.

Вибір форм взаємодії правоохоронних органів та практичної реалізації скоординованих заходів прокурори визначають у кожному конкретному випадку з врахуванням обставин і характеру проблеми, що потребує вирішення, узгоджуючи це питання з керівниками правоохоронних органів.

Таким чином, зараз у державі існує ціла система органів, на які покладено обов'язок по боротьбі з цим видом злочинності. Якщо врахувати тільки основні центральні органи, які згадуються в програмі, з їх відділеннями в областях та районах, то їх загальна кількість складає 5852. При цих підрахунках нами не враховувались 892 оселі міського типу, контролюючі органи галузевих міністерств і відомств, аналітичні наукові заклади, різноманітні громадські організації. Загальна кількість працюючих тільки в цих органах, за нашими підрахунками, складає близько 2,5 млн. чоловік. І ця величезна армія неспроможна запобігти багатомільярдним збиткам держави.

На нашу думку, головна причина такого становища — відсутність злагодженості у діях різноманітних суб'єктів попередження економічної злочинності, цілеспрямованої координації їх діяльності.

Тому у п. 31 розділу V Комплексної програми поставлено завдання «забезпечити проведення правоохоронними, контролюючими та фінансовими органами узгоджених заходів з профілактики економічної злочинності». А узгодження цих заходів можливе тільки на основі координації діяльності різноманітних суб'єктів профілактики з різною відомчою підпорядкованістю.

Враховуючи різноплановість і різну відомчість діяльності з попередження економічної злочинності, вона потребує координації не лише за вертикаллю, а і за горизонталлю. За вертикаллю ця діяльність може бути скородинованою заходами центральних органів і відомств, а за горизонталлю — потребує особливого органу, який би мав достатні повноваження для проведення цієї роботи.

Виходячи з того, що економічними проблемами зайняті усі урядові структури — від Президента до голови місцевої адміністрації — потрібно створити окрему структуру, підпорядковану безпосередньо Президенту України, яка б спроможна була координувати цю діяльність у рамках єдиної стратегії. На наш погляд, таким органом міг би бути Комітет з попередження злочинності у сфері економіки. У багатьох західних країнах створено такі комітети. Вони систематично аналізують стан справ у цій сфері боротьби зі злочинністю і дають належні рекомендації урядовим структурам. Держава не може собі дозволити мати такі збитки від економічної злочинності і брати позики у Міжнародного валютного фонду для упорядкування власної економіки. Якщо ми не наведемо належний порядок у цій сфері нашого буття, то ні про яку розбудову української державності не можна і мріяти.

Координовані дії — це дії різноманітних суб'єктів профілактики, спрямовані на реалізацію державної програми боротьби з економічною злочинністю в рамках єдиної стратегії. Тому вважаємо, що діяльність державних структур в цьому напрямку можлива тільки під центральним керівництвом органу, який би був незалежним від будь-яких відомчих інтересів. Таким органом міг би бути Координаційний комітет по боротьбі з економічною злочинністю, як постійно діючий орган, з відділеннями на місцях.

Нині існуючий Координаційний комітет по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією, як показує досвід, не спроможний зупинити вал економічної злочинності, оскільки він не є постійно діючим органом і в його підпорядкуванні немає належних сил і ресурсів. Виходячи з цього Президент України прийняв 6 лютого 2003 р. Указ «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією», в якому безпосередньо зазначив, що робота спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України по боротьбі з організованою злочинністю і корупцією є недостатньою та малоефективною, а діяльність Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентіві України такою, що не забезпечує повною мірою виконання покладених на Комітет завдань¹.

Основними завданнями Державного комітету з попередження злочинності у сфері економіки має бути:

1. Визначення основних напрямків державної політики в сфері боротьби з економічною злочинністю.
2. Аналіз чинного законодавства, що регулює економічні відносини.
3. Інформаційно-аналітична діяльність.
4. Розробка науково обґрунтованих методик підрахування збитків від економічних злочинів у різних галузях господарства і шляхів їх відшкодування.
5. Проведення загальнонаціональних обстежень і обслідування для виявлення рівня латентної злочинності.
6. Аналіз проявів міжнародної транснаціональної економічної злочинності.
7. Координація діяльності галузевих міністерств і відомств з правоохоронними органами по попередженню економічної злочинності.
8. Узагальнення практики боротьби з економічною злочинністю.
9. Координація наукових досліджень.
10. Організація міжнародної співпраці в попередженні економічної злочинності, і в першу чергу з країнами СНД.

¹ Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Указ Президента України від 6 лютого 2003 р. // Урядовий кур'єр. — 2003. — 8 лютого — С.14.

11. Обґрунтування розподілу ресурсів згідно з Державним бюджетом органам, які ведуть боротьбу з економічною злочинністю.

Результати проведеного дослідження проблем кримінологічного прогнозування, планування і координації заходів протидії економічній злочинності дають підстави зробити певні висновки:

1. Кримінологічний прогноз економічної злочинності не може бути зроблено виключно на основі статистико-математичної обробки даних. Математичний апарат при кримінологічному прогнозуванні може виконувати лише допоміжну функцію.

2. Кримінологічний прогноз повинен включати два основних блоки: прогноз загального соціально-економічного фону, в умовах якого розвивається, мімікрує і продукується економічна злочинність і який відтворює тенденції розвитку соціальних процесів, і власне кримінологічний прогноз, що характеризує тенденції і закономірності динаміки і структури злочинності.

3. Для забезпечення більш високої точності прогнозування необхідне комплексне використання різних методів прогнозування або комбінування окремих прогнозів, отриманих різними методами.

4. Враховуючи багатофакторну детермінацію економічної злочинності, найбільш могутнім інструментарієм кримінологічного прогнозування слід визнати застосування економіко-математичних і кібернетичних моделей.

5. З метою централізації і підвищення ефективності кримінологічного прогнозування економічної злочинності було б доцільно введення державної автоматизованої системи кримінологічної інформації і створення незалежного центру прогностико-правових досліджень.

6. Недостатньою є концептуальна забезпеченість стратегічних і тактичних аспектів боротьби зі злочинністю в сфері економіки. Відсутність концептуальних підходів навіть до короткострокових або регіональних програм призводить до системних прорахунків, протиріч між окремими елементами програмного документа.

7. Низьким є рівень прогнозного забезпечення. Мало якій програмі боротьби зі злочинністю передувало прогнозне забезпечення розвитку криміногенної ситуації в регіоні і відповідних заходів боротьби з економічною злочинністю. Ні Державна програма боротьби зі злочинністю від 25 червня 1993 р.,

ні Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки від 17 вересня 1996 р., ні Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 роки від 25 грудня 2000 р., на нашу думку, не були забезпечені прогнозними оцінками, що і стало однією з причин їх невиконання.

8. Неадекватним є професійний склад розробників комплексному характеру програм боротьби зі злочинністю. При розробці проектів недостатньо використовуються спеціалісти в галузі економіки, бухгалтерського обліку, комп'ютерної техніки і технології, інших наук. До складання проектів програм залучаються переважно представники правоохоронних і контролюючих органів, що призводить до переважно «міліцейської» орієнтації цих програм і не забезпечує відповідного наукового обґрунтування їх рівня і змісту.

9. Низькою є ресурсна забезпеченість розробки проектів програм боротьби зі злочинністю в сфері економіки. Розробка майже всіх проектів програм не супроводжувалася додатковою оплатою і технічним забезпеченням праці розробників. Такі розробки проводяться, як правило, за рахунок бюджетних коштів тих органів, в яких працюють розробники проектів, інакше кажучи, виключно за заробітну плату, яку вони отримують у цих органах. Все це призводить до суттєвого зниження якості і рівня пропонованих проектів.

10. Порушується і принцип демократизму заходів боротьби зі злочинністю. Попередній публікації і обговоренню з населенням не підлягає жоден з проектів. Не публікувалися і результати виконання прийнятих програм.

11. Порушуються, як правило, строки прийняття і ведення в дію програм боротьби зі злочинністю. Фактично всі вони були прийняті і введені в дію після початку програмного періоду.

12. Програми боротьби зі злочинністю (і певні розділи комплексних програм) недостатньо орієнтовані на боротьбу зі злочинністю у певних галузях економіки і виділення пріоритетних напрямків цієї боротьби.

13. Досить часто некоректно визначаються цілі цієї боротьби. Всупереч кримінологічній реальності сьогодення ставляться цілі і завдання на зразок: «знижити рівень злочинності у сфері економіки», «усунути причини і умови економічної злочинності».

14. Невиправданою є і вибірковість аналізу стану злочинності у сфері економіки і окремих її видів. У більшості про-

грам взагалі відсутній елементарний аналіз стану злочинності в сфері економіки, рівня її латентності.

15. Викликає зауваження і необґрунтовано висока питома вага заходів, орієнтованих переважно на підвищення кримінально-правового впливу на злочинність у сфері економіки і окремі її види у загальній кількості заходів боротьби з економічною злочинністю.

16. Слід визнати і дефіцит заходів виховного і ідеологічного впливу, спрямованих на попередження злочинів у сфері економіки. Але навіть при їх наявності вони мають переважно елементарний формальний характер і стосуються головним чином традиційних корисливих злочинів неповнолітніх.

17. Низьким є рівень диференціації заходів боротьби стосовно різних видів злочинів у сфері економіки. Вони стосуються переважно від чотирьох до 14 видів злочинів у сфері економіки. В той час як за новим Кримінальним кодексом України (2001 р.) таких злочинів може бути віднесено більше 50, а за даними статистичного обліку МВС більше 70. Така вибірковість і одночасно надмірна узагальненість заходів не може бути визнана задовільною, оскільки обмежує можливості профілактики економічних злочинів.

18. Недостатньо уваги приділяється і розробці заходів, які б забезпечували необхідний рівень взаємодії державних і недержавних суб'єктів боротьби зі злочинністю в сфері економіки. У більшості випадків такі заходи взагалі не передбачалися.

19. Не приділяється належної уваги заходам, спрямованим на забезпечення підготовки спеціалістів у сфері боротьби з новими видами особливо небезпечних злочинів у сфері економіки, у тому числі з використанням комп'ютерної техніки і технології.

20. Невизначеність фінансового забезпечення конкретних заходів боротьби з економічною злочинністю, розмірів і джерел фінансування призводить до того, що більша частина запланованих заходів фактично не може бути реалізована. Така практика робить неможливим ефективний контроль за реалізацією програмних заходів.

21. Недоліки в реалізації запланованих заходів стосуються невизначеності координуючого органу по кожному з пунктів програми, механізму контролю за ходом їх реалізації і коректування в процесі реалізації, незалежної експертної оцінки ефективності реалізації програмних заходів, соціального контролю з боку громадськості.

Усі ці недоліки обумовлені, на нашу думку, слабким методологічним інформаційно-аналітичним забезпеченням планових розробок і недотриманням основних принципів планування до яких слід віднести: реальність, конкретність, обґрунтованість, економічну доцільність, радикальність і ретельність, комплексний підхід і диференціацію, науковість, залучення до реалізації програмних заходів широкого кола громадських організацій, засобів масової інформації.

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності (протокол № 1 від 12 лютого 2003 р.).

Рецензент доктор юридичних наук професор **В. В. Голіна**.

Трибуна докторанта і аспранта

*Н. В. Сібільова, доцент,
завідувач сектору.*

Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ЩОДО ПОНЯТТЯ «СУДОВЕ ПРАВО» ТА СФЕРИ ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Проголошення України суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою викликало необхідність теоретичного осмислення, наукового обґрунтування і законодавчого забезпечення значних змін механізмів функціонування державної влади, яка має своїм визначальним завданням забезпечення прав і свобод людини, життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека якої визнаються найвищою соціальною цінністю.

Один з основних принципів правової держави — поділ влади, що визнає поряд з законодавчою, виконавчою і судову владу як самостійну і незалежну, вимагає звернення до дослідження проблем природи і сутності судової влади та форм її здійснення, а також інших проблем, пов'язаних з організацією й функціонуванням судової влади. Однією з таких проблем є проблема законодавчого врегулювання власне організації й діяльності судової влади.

Генеральною функцією судової влади вважається правосуддя. Але навіть ця теза, що з деякими варіаціями висловлюється останнім часом багатьма вченими, не є загальновизнаною, тобто залишається дискусійною. Одним з яскравих прикладів протилежної точки зору є та, що визнає єдиною функцією судової влади захист прав і свобод людини і громадянина, правосуддя ж, на думку автора, — це лише форма реалізації судової влади¹. І хоча питання співвідношення функцій судової влади, а також засобів і форм її реалізації не є предметом дос-

© Н. В. Сібільова, 2003

¹ Див.: Лазарева В. А. Судебная власть и уголовное судопроизводство // Гос. и право. — 2001. — № 5. — С. 53.

лідження цієї статті, вважаємо за необхідне визначити свою позицію. На нашу думку, автор викладеної точки зору вважає однопорядковими за своїм змістом поняття правосуддя і судочинства, йменуючи і перше, і друге формою реалізації судової влади. І хоча нам імпонує визначення правосуддя (крізь призму його сутності і мети) як «вирішення соціальних конфліктів правового характеру, яке спрямоване на захист та поновлення прав і свобод людини і громадянина», проте погодитися з наданням правосуддю значення «форми» ми не можемо. Правосуддя — це спосіб реалізації судової влади, змістом якого є застосування норм права до спірних відносин. Такими повноваженнями наділений лише суд (не як державна установа, а як орган судової влади). Судочинство в загальному розумінні — це порядок провадження по справі, який має ще й іншу назву — процесуальна форма. Її призначенням є гарантування прав та інтересів усіх осіб, що беруть участь у справі, задля вирішення цілей правосуддя.

Отже правосуддя, як засіб реалізації судової влади, здійснюється у формі цивільного, кримінального, господарського, адміністративного, а також конституційного судочинства. Між тим тільки цивільне і кримінальне є традиційними, сталими для України формами судочинства. Конституційне й господарське судочинство як правова реальність налічують лише декілька років свого існування, а адміністративне судочинство ще не перейшло з площини законопроекту у чинний закон. Природні для початкового етапу правотворчості у будь-якій галузі права недоліки, протиріччя, прогалини у процесуальних галузях зростають ще й тому, що на етапі правотворення, тобто розробки ідей, концепцій, поглядів перевага здебільшого віддавалася кореляції змісту і структури нового виду судочинства відповідної галузі матеріального права, ніж принципам тієї чи іншої галузі процесуального права. Такий підхід має як переваги, так і недоліки. До останніх можна віднести галузеву відокремленість, яка негативно впливає на розробку єдиних підходів у вирішенні проблем організації й функціонування судової влади як в науковому, так і в практичному аспекті. Зокрема, це відбивається на розробці проектів процесуальних кодексів: кримінального, цивільного, адміністративного. Для останнього, враховуючи, що такий кодекс розробляється вперше у вітчизняній правовій історії, характерна еkleктичність, суперечливість у нормативній регламентації процесуальних інсти-

тутів. Одне з основних завдань адміністративно-процесуального законодавства — забезпечення судового захисту суб'єктивних публічних прав громадян у межах нового виду судочинства — адміністративного. Виписаний порядок здійснення судочинства значною мірою збігається з цивільним процесом. Це дозволяє дійти висновку, що його основою є визнання за заявою, яка подається до суду, позовної природи. Позовна природа процесу повинна бути, у свою чергу, побудована за принципами, що їй відповідають, які у проекті, однак, більше відповідають кримінально-процесуальним, ніж цивільно-процесуальним. Так, надавши сторонам право укласти мирову угоду, а заявникові — змінювати заяву або відмовлятися від неї (в останньому випадку суд виносить ухвалу, якою закриває провадження по справі), розробники не вказали, що в адміністративному процесі діє принцип диспозитивності.

Замість цього в системі принципів (ст. 7 проекту) передбачений інший, який має назву «Офіційність дослідження і з'ясування обставин». Це найменування є новим для процесуального законодавства, а зміст (ст. 12 проекту) — давно відомий, адже є нормативним закріпленням одного з тих складових елементів принципу публічності, від якого відмовилося зараз і кримінально-процесуальне законодавство, — права суду за власною ініціативою збирати докази.

Усе перелічене свідчить про те, що склалася об'єктивна необхідність дослідження проблем організації й функціонування судової влади у комплексному інтегральному плані. Це можливо лише через виявлення такого відокремленого елемента структури права, складові якого завдяки високому ступеню взаємодії і взаємозв'язку мають системоутворюючий характер, формують якісно нову єдність. Ми вважаємо, що такою якісно новою єдністю є судове право, хоча сама ідея судового права не є новою у вітчизняній правовій доктрині. Вона виникла наприкінці XIX ст., пройшла декілька етапів розвитку від розквіту до занепаду і в останні роки відчуває новий підйом, викликаний тими ж об'єктивними причинами, що й у XIX ст., — визнанням судової влади як однієї з гілок державної влади та необхідністю наукового осмислення і законодавчого врегулювання її організації й функціонування. Аналіз історичного аспекту концепції судового права був даний автором в іншій роботі¹.

¹ Див.: Сибільова Н.В. Концепція судового права: історичний аспект // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. — Х., 2003. — № 58. — С. 140-146.

Судова і правова реформи, що здійснюються в Україні (як і в усіх пострадянських державах) і які супроводжуються формуванням нових правових реалій, викликали природний інтерес до розробки сучасної концепції судового права.

В останні роки з'явилося декілька робіт, які або у вигляді окремого параграфу «Судебное право»¹, або у вигляді одного з питань наукової статті², або у вигляді одного з дискусійних питань загальнотеоретичного монографічного дослідження³ торкаються проблеми судового права, але кожен автор вкладає в це поняття свій зміст. Це викликало необхідність визначення змісту поняття «судове право» і сфери його застосування.

Проведений аналіз висловлених точок зору дозволяє зробити висновок, що термін «судове право» в юридичній літературі застосовується для вербального вираження поняття, що мають різне змістове навантаження, тобто він має декілька значень.

У першому значенні судове право розуміється як право, що утворюється судом і є одним з видів джерел права, характерним для англосаксонської правової системи. Його сутність полягає в обов'язку судів дотримуватись рішень судів більш високого рівня, а також зв'язаності апеляційних судів власними попередніми рішеннями. Саме тому таке право має назву прецедентного⁴. У правозастосовній практиці судів незалежно від того, до якої правової системи належить їх держава, правило *stare decisis* (вирішити так, як було вирішено раніше) є досить поширеним. Проте в Англії доктрина прецеденту відрізняється примусовим характером. Такий характер англійської доктрини обумовлений «правилами застосування прецеденту», що склалися в судовій практиці, і мета яких — реалізація набагато більш важливого положення про те, що англійське право ґрунтується на прецеденті. «Деякі галузі нашого права майже повністю є продуктом рішень суддів, вмотивовані виснов-

¹ Див.: Уголовный процесс: Учебник / Под ред. И. Л. Петрухина. — М.: Проспект, 2001.

² Див.: Мурадян Э. М. О единстве судебного законодательства. О безусловных процессуальных правах. Об условных процессуальных действиях // Современное право. — 2001. — № 3. — С. 36-40.

³ Див.: Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. — М.: НОРМА, 2003.

⁴ Прецедент (лат. praecedens - той, що передує) — поведінка у певній ситуації, яка розглядається як взірець за аналогічних обставин / Юридический энциклопедический словарь / Под ред. Сухарева А. Я. — М.: Сов. энциклопедия, 1984. — С. 296.

ки яких публікувалися у судових звітах протягом декількох століть. Інші засновані на статутах, але в їх інтерпретації прецеденте право у багатьох випадках відіграє важливу роль... У системі, що ґрунтується на прецедентному праві, суддя при розгляді останньої за часом справи **зобов'язаний** брати до уваги ці норми і принципи, в той час, як в деяких інших правових системах вони слугують лише матеріалом, який суддя **може** враховувати при винесення власного рішення»¹.

В інших державах загального права ступінь суворості дотримання правила прецеденту дещо інший. Найважливіша відмінність американської правової системи від англійської — визначальне значення Конституції США як основного джерела права. Співвідношення законодавчих актів, що видаються Конгресом США та легіслатурами штатів, з одного боку, і норм загального права — з іншого, як основних джерел права протягом усієї історії США не раз зазнавало змін. Проте основна тенденція у подальшому розвитку американського права — це збільшення ролі закону при збереженні принципового значення рішень Верховного Суду США².

Наявність такої тенденції і в Англії визнає Руперт Кросс, який вважає, що триваюча десятиріччями робота з перегляду права з точки зору його систематичного вдосконалення і реформи, кодифікації, тобто упорядкування кодексів з найважливіших галузей права, призведе до послаблення ролі прецедентного права³.

Однак оскільки й американська, й англійська правові системи базуються на доктрині судової вищості (зверхності), тобто в системі поділу влади роль контрбалансу відіграє судова влада, судовий прецедент або судове право навіть у віддаленій перспективі будуть відмітною рисою англосаксонської правової системи. Це означає, що і відповідний термін у значенні, що описується, буде присутнім у науковому обігу.

У другому значенні термін «судове право» має не правовий, а, скоріше, літературний зміст, оскільки застосовується в юридичній літературі як родовий класифікатор, зручний для позна-

¹ Кросс Руперт. Прецедент в англійском праве: Пер. с англ. Т. В. Апаровой / Под общ. ред. Ф. М. Решетникова. — М.: Юрид. лит., 1985. — С. 25

² Боботов С. В., Жигачев И. Ю. Введение в правовую систему США. — М.: НОРМА, 1997. — С. 24.

³ Див.: Кросс Руперт. Прецедент в англійском праве. — С. 27.

чення кола проблем, які є предметом дослідження в рамках окремо кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, господарсько-процесуального або судоустрійного права¹.

У третьому значенні поняття «судове право» застосовується щодо певної теорії, яка має свій предмет дослідження, основу якого утворює загальність, що внесена у зміст процесуальних галузей природою та структурною організацією судів як органів судової влади. Вивчення механізмів впливу структури на функцію потребує дослідження природи впливу структури на функцію його структури, її впливу на процес і зміст процесуального права. Саме це має бути предметом теорії судового права².

Четверте значення поняття „судове право» застосовується для позначення власне відповідного права чи законодавства, але вкладається в це поняття не тотожний зміст. Останнє визначається ставленням до судового права або як до комплексної галузі законодавства, або як до галузі права, що має свій предмет і метод регулювання³, або як до надгалузі (інтегрованої спільності)⁴. Проте при будь-якому підході таке значення

¹ Так, у виданому в 1993 р. підручнику «Порівняльне судове право» автори самі підкреслюють, що викладають основи кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права чотирьох країн, які представляють дві основні правові системи сучасності — романо-германську (Франція, Україна) і загального права (Англія, США). Див.: Порівняльне судове право: Підручник / М. М. Михеєнко, В. В. Молдован, І. К. Радзієвська. — К.: Либідь, 1993. — С. 3.

У виданих в 2001 р. матеріалах всеросійської конференції «Государство и право на рубеже веков» вони тематично поділені на дві частини: перша — «Криминология и уголовное право», друга — «Судебное право» // Государство и право на рубеже веков: Материалы всероссийской конференции / Под ред. В. В. Лунеева, А. В. Наумова. — М.: ИГП РАН, 2001. — С. 306, 309.

² Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. — М., 1991. — С. 12-13. Цю точку зору поділяє також і Лук'янова В. Г. Див.: Лук'янова В. Г. Теория процессуального права. — М.: НОРМА, 2003. — С. 27.

³ Див.: Проблемы судебного права / Под ред. В. М. Савицкого. — М.: Наука, 1983. — С. 221; Мурадьян Э. М. О единстве судебного законодательства... — С. 36; Тадевосян В. С. Вопросы кодификации гражданско-процессуального законодательства // Вопросы кодификации: Сборник научных статей. — М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1957. — С. 58-59.

⁴ Алексеев С. С. Структура советского права. — М.: Юрид. лит., 1975. — С. 197.

судового права виступає як структурний елемент предметної диференціації права і законодавства.

Поважаючи вагомість висловлених вченими аргументів на користь того чи іншого змісту судового права в його четвертому значенні, вважаємо, що для судового права в розумінні саме права найбільш вдалим і плідним є визначення його як інтегрованої спільності декількох галузей права — тобто надгалузі або мегагалузі права. Такий підхід дозволяє:

а) систематизувати судоустрійне законодавство, зміст якого вже значно ширший за його назву;

б) виключити з предмета регулювання процесуального права правовідносини, що стосуються повноважень та організації діяльності суду і суддів;

в) зняти більшість заперечень щодо неспівпадання деяких принципів та інститутів різних галузей процесуального права, оскільки вказаний підхід призведе до виділення загального, особливого та одиничного у процесуальних галузях;

г) гармонізувати процесуальне законодавство;

г) здійснити необхідну диференціацію процесуального права (можливо, на рівні підгалузей), яка б враховувала особливості розгляду спорів, що виникають у сфері трудового, фінансового, податкового права тощо.

Отже, одержання таких плідних результатів, що очікується, зумовлює подальші дослідження з проблем судового права як відповідної мегагалузі права.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 7 від 26 березня 2003 року).

Рецензент кандидат юридичних наук професор *І. Е. Марочкін*.

О. В. Сердюк,
доцент, завідувач лабораторією.
Інститут вивчення проблем
злочинності АПрН України

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ ВЗАЄМОДІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Проблема імплементації європейських політико-правових стандартів належить до пріоритетних напрямків правових досліджень в Україні. Свобода пересування в установчих договорах Європейського Союзу віднесена до його базових принципів, утворюючи один з засадничих правових стандартів [1, с. 18-19]. Геополітичне розташування України, її транзитний статус обумовлюють практичний інтерес до проблем правового регулювання міграційних процесів у контексті європейських прагнень України. За останні роки в Україні кількість публікацій з цих питань суттєво зростає. Однак досить часто проблематика таких досліджень обмежується суто технічними проблемами гармонізації та уніфікації національного та європейського законодавства в цій сфері. Такий підхід не завжди враховує зв'язок міграційних процесів з комплексними соціальними та політичними проблемами, що мають бути вирішені для забезпечення інтеграції України до Європейського Союзу з перспективою набуття статусу повноправного членства, яка визначається як «головний зовнішньополітичний пріоритет країни у середньотерміновому вимірі» [2, с. 5]. Це стосується, зокрема, проблеми попередження злочинності. Здатність не лише забезпечити протидію злочинності, але й нейтралізувати суспільні передумови, що її породжують, розглядається як один з критеріїв при оцінці можливості набуття членства країни в Європейському Союзі [3].

В цьому контексті наявність послідовної та реалістичної політики в питаннях регулювання міграційних процесів стає важливим чинником попередження злочинності.

Вже з початку 90-х років вплив міграційних процесів на динаміку злочинності починає привертати увагу вітчизняних дослідників. У кримінологічних дослідженнях увага звер-

тається не лише на внутрішню міграцію, що є традиційним предметом кримінологічних та соціально-правових досліджень, але й на принципово нові для України процеси інтенсивних міждержавних переміщень населення. Оскільки ці процеси викликають якісні та кількісні зміни в структурі злочинності, їх регулювання стає засобом впливу на злочинність [3, 5, 7, 8].

Разом з тим у роботах вітчизняних дослідників звернення до досвіду Європейського Союзу в цій сфері має фрагментарний або ілюстративний характер, практично не досліджуються загальнотеоретичні проблеми використання правових засобів впливу на міграційні процеси в контексті попередження злочинності. Це значною мірою створює ілюзію можливості автоматичного запозичення тих чи інших правових інструментів, що не відповідає реальній складності проблеми імплементації стандартів Європейського Союзу в міграційній сфері. Очевидно, для подолання таких спрощених підходів необхідні спеціальні методологічні дослідження.

Загальновизнаним є те, що злочинність — складне соціальне явище, дослідження якого передбачає використання підходів різних суспільних наук. У випадку її аналізу в контексті міграційної політики проблема суттєво ускладнюється, оскільки мають бути визначені досить складні соціальні механізми, в яких ці зв'язки реалізуються. Відповідно виникає проблема методологічно коректного застосування в правових дослідженнях теоретичних та методичних прийомів інших суспільних наук.

Виходячи з цього метою дослідження, основні висновки якого викладені в статті, є визначення теоретичних та практичних проблем застосування соціологічного підходу в дослідженнях взаємодії міграційної політики та попередження злочинності в Європейському Союзі.

Соціологічний підхід, перш за все, дозволяє вийти за межі спрощених уявлень про засоби та форми попередження злочинності як переважно адміністративних та організаційно-правових. У Рекомендаціях Ради Європи № 8 (1996) «Європа в епоху змін: кримінальна політика та кримінальне право» вказується, що ефективна політика попередження злочинності має базуватись на використанні результатів не лише кримінологічних та кримінально-правових досліджень, але й здобутків інших наук у визначенні впливу різних суспільних чинників на злочинність. Соціологічний підхід у цій системі пізнавальних засобів виконує

функцію синтетичного, оскільки саме на його основі виявляється природа та взаємодія інтересів різних соціальних груп, які є визначальними щодо їх реальної поведінки [11].

Наприкінці 90-х років було визначено *концептуальні засади політики профілактики злочинності в Європейському Союзі*, яка стала важливою складовою його внутрішньої політики. Хоча ця політика є субсидіарною до превентивної діяльності держав-членів Європейського Союзу, вона не обмежується профілактикою лише тих різновидів злочинної поведінки, яка загрожує інтересам Союзу (наприклад, злочини проти фінансових інтересів Союзу), а визначає загальний підхід, що реалізується як на «комунітарному» рівні, так і на національному. Тобто утворюється певний *європейський стандарт превентивної діяльності*. Вона базується на тлумаченні «злочинності» як таких різновидів соціальної поведінки людей та їх об'єднань, що не обмежуються злочинами в прямому розумінні слова (поведінки, криміналізованої згідно з національним законодавством), а включають більш «м'які» порушення соціальних норм (наприклад, будь-які прояви насильства). Відповідно превентивна діяльність включає всі різновиди суспільної активності, яка спрямована на обмеження (кількісне та якісне) злочинності як «соціального феномена» і здійснюється або у вигляді постійної структурованої системи дій, або ad hoc ініціатив. Ця активність включає такі форми: підтримку соціальних сил, що протидіють злочинності (тобто є носіями стандартів поведінки, несумісних з злочинністю), виявлення та соціальну підтримку потерпілих від злочинності (жертв злочинів), усунення суспільних передумов злочинності (чинників, що безпосередньо викликають злочинні прояви або сприяють їх поширенню). Ці різновиди превентивної діяльності не реалізуються самостійно, а, як правило, є складовою інших видів внутрішньої політики: економічної та фінансової (попередження корупції, бюджетних зловживань тощо), соціальної (боротьба з усіма формами дискримінації), екологічної тощо. Загальна стратегія реалізації будь-яких превентивних заходів має три базових компоненти: поширення знань про злочинність та формування на цій основі стійких антикримінальних стереотипів масової свідомості, інституалізація антикримінальних інститутів (як державних, так і в сфері громадянського суспільства), комплексність вирішення проблем.

Міграційна політика за змістом — це спосіб державного регулювання міграційних потоків, які своїм наслідком мають кількісні та якісні зміни у складі населення певної країни та Європейського Союзу в цілому. Численними дослідженнями, проведеними в Європі за останні роки, доведено зв'язок цих змін з динамікою злочинності. Наприклад, у деяких країнах від 20 до 70% осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності за деякі види злочинів (як корисливої, так і насильницької спрямованості), не належать до автохтонного населення. У Німеччині, за оцінками правоохоронних органів, близько 40% членів організованих злочинних груп належать до цієї категорії. Незаконна міграція перетворилась на самостійну кримінальну проблему [10, р. 23-28].

На основі цих процесів відбуваються суттєві зміни в масовій свідомості, формуються певні соціально-психологічні стандарти ставлення до проблеми міграції, які мають безпосередній вплив на зміст законодавчих рішень та практику правозастосування.

З одного боку, послаблюється традиційна для європейської соціокультурної традиції толерантність до вихідців з інших етносів та культур. Міграція все частіше обговорюється з негативним забарвленням, як загроза європейській цивілізації. В політичних процесах провідних європейських країн все помітнішою стає позиція правих та ультраправих політичних сил, які проголошують вимоги обмеження доступу іноземців та застосування дискримінаційних заходів до «мігрантів», з ростом яких однозначно пов'язується «криміналізація Європи». За оцінками західних експертів, у країнах Європейського Союзу такі ідеї поділяють близько 20-25% населення [14, р. 7].

З іншого боку, на рівні загальноєвропейських інститутів більш чітко визначаються ціннісні засади, на яких мають базуватись політико-правові рішення в сфері регулювання міграційних процесів. П. Шедер, президент ПАРЄ, вказує на три основні обставини, що не дозволяють сприйняти позицію правих сил. По-перше, існують історичні та моральні обов'язки щодо людей, які залишають свою країну, намагаючись уникнути насильства, війни, злиднів тощо. «Європейці не мають права забувати, що і в їх історії були такі періоди». По-друге, існують обставини, що однаково належать і до етичних, і до прагматичних. «Мігранти, як правило, залишають країни, де порушується людська гідність, і якщо Європа закриє для

них двері, то це лише зміцнить «сили зла». По-третє, існує вузькоекономічний «інтерес у трудових мігрантах, без притоку яких європейську економіку чекає колапс» [14, р. 4].

Зрештою, основні політико-правові рішення, прийняті в останні роки як на рівні інститутів Європейського Союзу, так і на національному рівні в сфері регулювання міграційних процесів, були наслідком певного компромісу окреслених вище підходів.

Звичайно розрізняють три основних *види міграції*: трудова міграція, міграція з приводу возз'єднання сімей та міграція біженців та шукачів притулку. Кожний вид міграції має свою «тіньову» складову, питомою вагою якої відрізняється залежно від багатьох чинників, зокрема прийнятих засобів правового регулювання.

Найбільш проблематичними з точки зору впливу на злочинність є міграція біженців та шукачів притулку, а також трудова міграція. Наявні процедури набуття статусу біженця та їх інтеграції в суспільство залишаються неефективними, що стає передумовою поширення в їх середовищі різних видів антисоціальної поведінки. В деяких країнах законодавство містить положення, що є дискримінаційними щодо біженців та шукачів притулку та суперечать мінімальним стандартам захисту прав біженців, передбачених Женевською конвенцією 1951 року.

Трудова міграція належить до найбільш врегульованого виду міграції з огляду як на внутрішню, так і зовнішню міграцію. Водночас саме в цій сфері є найбільш криміногенна складова — нелегальна трудова міграція. Європейські дослідники звертають увагу на проблеми адекватності відтворення в статистичних дослідженнях *основних параметрів міграційних процесів*, які мають бути враховані у визначенні конкретних заходів превентивного характеру. Дж. Солт зазначає, що «навіть у Західній Європі, де гармонізація національних статистичних систем на основі стандартів Європейського Союзу має суттєві досягнення, залишається відкритим питання про здатність системи збирання та узагальнення статистичних даних відтворити реальні характеристики міграційних процесів та їх зв'язок зі злочинністю» [9, р. 12]. Це стосується відмінностей у прийнятій термінології, методології збирання та узагальнення інформації тощо. Однак проблеми цим не вичерпуються. Існує потреба у використанні альтернативних (додаткових) засобів збирання інформації, які мають не лише доповнювати інформацію, отримвану традиційними шляхами (фіксація злочинів правоохоронними органами, статистика міграційних та реєстраційних служб

тощо), але й давати можливість порівняння інформації, отриманої з різних джерел. Останнім часом у цьому контексті пропонуються методи, що базуються на соціологічних техніках. Наприклад, проведення репрезентативних опитувань з питань «віктимізації», які дозволяють оцінити реальний рівень суб'єктивного сприйняття рівня криміналізації соціальної взаємодії в конкретному суспільстві. Соціологічні методи використовуються також для діагностики такої неоднорідної соціальної групи, як «нелегальні мігранти», та поширення в цьому середовищі антисоціальної поведінки [9, р 17]. В даному випадку можна бачити ефективне використання інструментальних функцій соціологічного підходу в дослідженні правових явищ.

Вироблені в Європейському Союзі *стандарти взаємодії міграційної політики та попередження злочинності* базуються на певних принципах.

Координація національного законодавства та визнання пріоритетності «комунітарного права». Протягом 90-х років ця проблема перебувала у центрі уваги, оскільки зміцнювалась тенденція посилення інтеграційних процесів у рамках Європейського Союзу, що вимагало відповідних змін у національному законодавстві. Але ці процеси ускладнювались значною мірою тим, що в деяких країнах вони не одержували підтримки, визнавались загрозою суверенітету. Тому відповідні законодавчі рішення з питань регулювання міграційних процесів у деяких країнах (Німеччині, Італії, Великій Британії — в першу чергу) були компромісними за своїм змістом. Наприклад, в Європі все ще не досягнуто гармонізації в частині базових процедур набуття статусу біженця («доступ до території», «доступ до процедур визначення статусу», «доступ до правового захисту», «доступ до відповідних прав (усунення дискримінації)»). Деякі країни взагалі не мають відповідного національного законодавства в цій сфері.

Гармонізація правових стандартів Європейського Союзу та Ради Європи («принцип єдиної Європи»). До початку 90-х років досить чітко проявлялось «економічне походження» Європейського Союзу, який виник та розвивався як спосіб «оптимізації європейського ринку». Тому на стадії поглиблення політичної інтеграції та практичної постановки проблем «комунітарного міграційного права» виникла проблема ставлення до стандартів Ради Європи, які торкались зокрема і цієї проблематики. Наприкінці 90-х років було визнано необхідним гармонізувати міграційні стандарти Європейського Союзу та його членів з піходами Ради Європи, розглядаючи останні як мінімальні стандарти.

Застосування стандартів прав людини як критерії допустимості тих чи інших заходів. Проблема виправданості тих чи інших обмежень свободи пересування в інтересах превенції антисоціальної поведінки має першочергове значення. Виходячи з того, що права людини мають неподільний характер і принципово не можуть бути ієрархізовані, такі обмеження повинні оцінюватись за стандартним критерієм, який було вироблено при застосуванні міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини, який включає складові: «визначеність законом», «пропорційність заходів і мети їх використання», «необхідність таких заходів у демократичному суспільстві». Такий підхід було використано в фактично імplementованих Європейським Союзом Рекомендаціях Ради Європи «Права людини та боротьба з тероризмом».

Прагматизм (врахування економічних та соціальних потреб як загальноєвропейського, так і національного масштабу). Цей принцип значною мірою є відображенням негативних тенденцій демографічного розвитку майже всіх європейських країн. За експертними оцінками умовою стабільного економічного розвитку в Європі стає постійний приплив робочої сили ззовні. Така потреба оцінюється від 5 до 13, 5 млн чоловік на рік. Особливо напруженою є ситуація щодо некваліфікованих працівників, яких Європа потребує дуже гостро. Крім чисто економічних причин називається і загальносоціальна — припинення депопуляції (від'ємне демографічне сальдо в більшості європейських країн).

Зроблений у статті аналіз методологічних проблем дослідження практики Європейського Союзу в застосуванні міграційної політики як елементу стратегії попередження злочинності свідчить про необхідність подолання спрощених уявлень про ці процеси, коли сутність проблеми зводиться лише до певних управлінських та організаційно-правових заходів. Соціальна виправданість та припустимість цих заходів є основним критерієм. Але застосування цих критеріїв як в наукових дослідженнях, так і на практиці, вимагає звернення до соціологічного підходу як певної системи пізнавальних засобів, пристосованих для дослідження соціальної складової в різноманітних суспільних процесах. Перспективними напрямками таких досліджень стосовно попередження злочинності можна вважати: аналіз впливу соціокультурних чинників на формування засад міграційної політики, діагностику соціальних орієнтацій працівників правозастосовчих органів у сфері дії міграційного законодавства,

особливості соціокультурного середовища мігрантів та його криміногенні чинники, методи соціальної адаптації мігрантів як превентивні інструменти тощо. Крім того, самостійне значення має розробка та використання стандартизованих соціологічних методик діагностики суб'єктивного сприйняття криміналізації соціальних відносин, що мають бути субсидіарними до традиційних методів кримінальної статистики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейський Союз: консолідовані договори. — К., 1998.
2. Указ Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» від 11 червня 1998 р. // Офіційний вісник. — 1998. — № 9.
3. Monitoring the EU acsion process. - Budapest. OSI. -2002.
4. Джужа О. Мозоль А. Міграційні процеси та злочинність в Україні // Право України. — 1998. — № 7.
5. Чехович С. Про вдосконалення державного управління в сфері міграції // Право України. — 1998. — № 4.
6. Новик О. Імміграція: пошук шляхів вирішення проблеми // Право України. — 1999. — № 6.
7. Зарубей В. Правове регулювання перебування іноземців та біженців в Україні // Право України. — 1999. — № 8.
8. Голина В. В. Теория и практика предупреждения преступности в Украине // Проблемы законности. — Вып. 30. — 1995.
9. Salt J. Current Trends in International Migration in Europe. -S/COE. — 2001.
10. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe on human rights and fights against terrorism/ Adopted by Committee of Ministers on 11 July 2002. — Strasburg/COE, — 2002.
11. Migration Policy Group, 2000. European Union- Proposal for EU immigration policy for the next 20-30 years // Migration News Sheet, vol.210.
12. Crime Prevention in the European Union. Communication from Commission to the Council and the European Parliament// Official Journal, vol 23, 2001.
13. Explanatory Memorandum. Recommendation Rec(1996)8 on Europe in a time of change. Crime policy and criminal law. — В.1997.
14. European Migration and Refugee policy. New Development. Report. Paris, 2001.

Рекомендовано до опублікування лабораторією соціологічних та порівняльно-правових досліджень проблем злочинності ІВПЗ України (протокол № 7 від 25 березня 2003 р.).

Рецензент доктор юридичних наук професор **В. В. Голина**

О. Г. Кальман,
кандидат юридичних наук,
доцент,
завідувач відділом.

Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ: ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В умовах ринкових перетворень значно підвищується роль фінансової системи держави і набуває особливого значення забезпечення її безпеки в рамках національної економічної безпеки. Організована протидія всій сукупності загроз фінансовій сфері грошово-кредитними, валютними, податковими механізмами, засобами, процесами через відповідні інстанції повинна забезпечити такий стан грошових відносин, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, відкриває можливість до ефективного функціонування національної економіки та економічного зростання. Досягнення і відтворення подібного стану свідчить про належний рівень фінансової безпеки.

Однією з центральних проблем фінансової безпеки є забезпечення функціонування фінансової системи, яке було б вільним від кримінальної складової, від доходів, що є результатом економічної злочинності. Відомо, що саме у відносинах власності і у фінансових відносинах закладається економічна основа злочинності: хто контролює фінанси, той має необмежені економічні і політичні можливості. Наявність великих грошей набагато збільшує ймовірність шахрайських схем, різного роду фінансових махінацій, ухилення від сплати податків і т. ін. Відомо також, що найбільш кримінальним зазвичай стає той бізнес, що має високу рентабельність або прибутковість в абсолютних показниках при практично повному обороті готівки. Відмивання, легалізація грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, у сучасних умовах є невід'ємною

складовою будь-якого економічного злочину. Тому запобігання легалізації брудних грошей є на сьогодні не тільки найважливішою умовою боротьби з економічною і організованою злочинністю, але і базовим напрямком забезпечення фінансової безпеки держави і взагалі всієї національної економічної безпеки. Тому процеси прогнозування, планування і координації методів протидії відмиванню брудних грошей повинні розглядатися в контексті загальних проблем економічної безпеки держави. Ці проблеми мають бути предметом першочергової уваги не тільки органів грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, але і правоохоронних органів. В умовах поширення тіншової економіки відмивання коштів незаконного походження давно вже стало загальнодержавною проблемою і потребує вирішення саме на загальнодержавному рівні. Актуалізують цю проблему і внутрішні особливості легалізації «брудних» грошей як специфічного економічного процесу. Спеціалісти зазначають, що «завульовані під легітимні тіншові суспільно небезпечні фінансово-господарські операції набувають форм прямого продовження криміногенних, але некриміналізованих (не введених у кримінальний закон) економічних відносин»¹. Це підтверджує тезу про те, що сучасна ринкова економіка України будується значною мірою шляхом трансформації легальної економіки у тіншову. В ході такої метаморфози відбувається «взаємозбагачення» обох структур: легальна економіка постачає тіншовій всі види ресурсів, виробничий досвід, технології, менеджмент, а сама «збагачується» тіншовою економічною поведінкою, тіншовим економічним мисленням і поступово криміналізується. З цього випливають особливості легалізації «брудних» грошей:

— поволі стирається межа між псевдопідприємницькою діяльністю, відмиванням, акумуляцією незаконних коштів та законною фінансово-господарською діяльністю;

— тіншовий капіталооборот криміногенного характеру зумовлює зростання корупції у всій інфраструктурі орга-

¹ Див.: Попович В. М. Проблеми протидії легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна незаконного походження: кримінологічний і нормативно-правовий аспекти // Матеріали заключної конференції спільної Українсько-американської науково-дослідної програми Академії правових наук України та Національного інституту юстиції США: Збірник тез, доповідей та наукових повідомлень учасників конференції з української сторони. — Х.: ПФ «Книжкове видавництво Лєствиця Марії», 2001. — С. 43.

нізаційно-управлінських, економічних та правозастосовчих відносин¹.

Специфіка відмивання коштів незаконного походження зумовлює особливості механізму цього процесу. Незважаючи на різноманітність шляхів і методів легалізації міжнародні експерти виділяють її основні етапи:

1) доходи у вигляді реальних коштів впроваджуються у фінансову систему через банки та інші фінансові установи;

2) проводяться фінансові операції, спрямовані на розширення коштів. Ці операції за всіма своїми ознаками ідентичні законній фінансовій діяльності. Розширення, як правило, включає перерахування або рух коштів, розміщених у фінансовій чи банківській системі, через численні рахунки з метою приховування дійсного походження коштів. Найбільш поширеним методом розширення є перерахування коштів в офшорні зони. Для збільшення труднощів у відстеженні походження коштів вони можуть бути переведені через фірми, що формально зареєстровані, але не здійснюють операції, або шляхом урівноважуючих кредитних схем. Цей процес, як правило, охоплює перетинання декількох національних кордонів — або фізично, або в електронній формі, або через корпоративні структури, які мають свої підрозділи в певних державах;

3) відбувається інтеграція — рух розширених коштів у глобальну фінансову систему з метою їх змішування з коштами, які отримані на законних підставах. При достатньому ступені розширеності відмиті кошти інтегруються в легальну фінансову систему за допомогою численних фінансових інструментів (цінні папери, грошово-кредитні, бухгалтерські, фінансові документи).

Специфіка процесу легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, передбачає розробку конкретних напрямків протидії цьому важливому прояву тіншової економіки. Ефективність протидії залежатиме, по-перше, від системної оптимізації економічних умов (перш за все — грошово-кредитної, фінансової, податкової політики) і, по-друге, від адекватного ринковим відносинам нормативно-правового регулювання господарської і фінансової діяльності.

¹ Див.: Попович В. М. Проблеми протидії легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна незаконного походження: кримінологічний і нормативно-правовий аспекти. — С. 43.

Важливим кроком у цьому напрямку було прийняття останнім часом ряду важливих законів: від 28 листопада 2002 р. «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»; «Про внесення змін до Закону України від 24 грудня 2002 р. «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом»; від 16 січня 2003 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України»; від 6 лютого 2003 р. «Про внесення змін до деяких законів України з питань запобігання використанню банків та інших фінансових установ з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом».

Загалом схвально оцінюючи ці важливі нормативні акти, вважаємо за необхідне звернути увагу на таке:

1. У Законі України від 28 листопада 2002 р. міститься внутрішнє протиріччя. В преамбулі йдеться про доходи, одержані злочинним шляхом, тоді як в ст. 2 цього закону легалізація визначається через дії, спрямовані на приховування чи маскування незаконного походження коштів або іншого майна тощо. Отже, в законі не враховано той факт, що «незаконне походження» — поняття є значно ширшим, ніж поняття «одержане злочинним шляхом»;

2. Із назви цього закону та його преамбули випливає, що легалізації передуює одержання коштів за рахунок вчинення злочину, тоді як відповідно до абзацу 2 ст. 1 доходи, що відмиваються, можуть бути одержані **внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння**. Але ж відомо, що поняття «суспільно небезпечне діяння» значно ширше поняття «злочин». В абзаці 3 ст. 1 говориться про суспільно небезпечне діяння, за яке КК України передбачено покарання, тобто про злочин. Такі суперечності можуть бути підставою для неоднозначного тлумачення основних термінів закону.

На жаль, законодавець не врахував пропозиції провідних вчених НЮА України ім. Ярослава Мудрого щодо Закону від 16 січня 2003 р. Ми поділяємо точку зору науковців відносно зауважень щодо змін у ст. 198 КК, а саме:

1) доповнення ст. 198 КК словами «отримання майна» не має самостійного функціонального навантаження, оскільки передбачене у цій статті придбання майна охоплює будь-які форми умисного його одержання;

2) заміна терміна «здобутого злочинним шляхом» на термін «одержаного злочинним шляхом» є невиправданою, оскільки

останній не є характерним для опису в законі суспільно небезпечного діяння, такого, наприклад, як заволодіння майном шляхом розбою;

3) вказівка у ч. 1 ст. 198 КК на «відсутність ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом», не є необхідною, оскільки ці питання вирішуються за правилами конкуренції загальної (ст. 198 КК) та спеціальної (ст. 209 КК) норм.

Це ж стосується і змін у ст. 209 КК:

1) назву ст. 209 чинного КК слід залишити без змін, оскільки поняття «грошові кошти та інше майно» більш точно визначає предмет цього злочину, а також є більш зрозумілим для правозастосувача;

2) введення до ч. 1 ст. 209 КК поняття «суспільно небезпечне протиправне діяння» замість поняття «злочин» є неприпустимим, оскільки суспільно небезпечне протиправне діяння є поняттям значно ширшим, ніж поняття злочину. За своїм характером протиправні діяння можуть відбивати різні дії: кримінально карані, адміністративно карані тощо. Разом з тим п. 1 примітки орієнтує на те, що йдеться лише про діяння, передбачені Кримінальним кодексом.

У владних структурах досі існують розбіжності з приводу оцінки реальності і обсягів відмивання в Україні коштів, отриманих злочинним шляхом, і, відповідно, щодо відомих рішень FATF. Безумовно, політичний аспект санкцій (точніше, попереджень) впливової міжнародної організації обов'язково був присутнім. Але, на нашу думку, треба погодитись і з тим, що такі санкції також мали об'єктивні причини, тобто економічне підґрунтя.

Спостерігачі тієї ж FATF в Україні зазначають дуже незвичну для економістів тенденцію перевищення в 2000 р. майже в 10 разів темпів кредитування порівняно із зростанням ВВП. З точки зору економічної теорії ситуація надто небезпечна: економіка може в такому випадку просто не встигнути «переварювати» і віддавати всі кредити.

До того ж за даними Мінекономіки за дев'ять місяців 2002 р. грошові вливання в основні фонди виросли лише на 6,2% (за аналогічний період 2001 р. — на 25,5%) і становили всього 19,84 млрд. грн. Основним джерелом (66,6%) інвестицій за січень-вересень 2002 р., як і раніше, залишаються власні кошти підприємств. Питома вага банківських кредитів як джерела інвестування — 5,1%, бюджетних (державних і місце-

вих) коштів — 8,3%, грошей населення — 4,6%, іноземних інвесторів — 4,5%¹. І якщо при цьому банківська система країни не зазнала грошової кризи, то висновок один — «допомагала» тіньова економіка. Вказану тенденцію підтверджують і темпи нарощування банками власного капіталу. Цей показник за 2002 р. збільшився на 27% і перевищив 10 млрд. грн.² Не будемо забувати, що значні капітали, контрольовані власниками українських банків, перебувають в офшорах, причому за деякими даними обсяг цих коштів значно перевищує суми, декларовані в Україні. А за обсягом капіталу, що офіційно декларується, українська банківська система перебуває на передостанньому місці в Європі. Враховуючи, що банки традиційно є передвісниками тенденцій, які відбуваються у всій економіці, можна із достатньою ймовірністю припустити, що бурхливі темпи зростання банківської активності визначалися інтенсифікацією процесів легалізації капіталів. А легалізуються поки що, як відомо, переважно ті капітали, що отримані незаконним шляхом. На користь такого висновку говорять і результати діяльності Нацбанку України, який впливає гроші в економіку переважно шляхом інвестицій на валютному ринку. При цьому обсяг грошової маси (перш за все готівки) впродовж останніх кількох років зростає на рівні 30-40% на рік. Але незважаючи на таку бурхливу емісійну активність, спостерігаються незначні темпи інфляції (в тому числі нульова інфляція цін виробника), відсутність серйозного прогресу з кредитів, що піддаються обліку, депозитів, низький рівень зарплат тощо. На думку фахівців, причина такого явища криється в значних перекосах, що спричиняються співвідношенням обсягів легальної і тіньової економіки, а також значною часткою активів, що зберігаються поза державним контролем в іноземній валюті.

Таким чином, ми спостерігаємо якісний тип розширеного відтворення тіньової економіки — інтенсивне зростання її фінансового сектора. В останні роки воно відбувається перш за все за рахунок створених фіктивних фірм і конвертаційних центрів. Вони займаються вилученням безготівкових коштів із легального обороту шляхом їх конвертації у готівку як з метою ухилення від оподаткування, так і їх розкрадання. При цьому, за свідченням фахівців, в Україні практично не виявлені фак-

¹ День. — 2003. — 12 березня (№ 44). — С. 2.

² День. — 2003. — 4 лютого. — С. 1.

ти, коли б власники готівкових грошей, здобутих злочинним шляхом, здавали їх у банківські установи¹.

Тепер стають більш зрозумілими висновки FATF щодо України, принципової позиції цієї організації. Правове регулювання ринкових відносин у західних країнах базуються на визначені як «брудних» не лише доходів від суто кримінальної сфери тіньової економіки (наркоторгівля, контрабанда), а й коштів, прихованих від оподаткування. І їх відмивання вважається ідентичним відмиванню доходів від проституції чи рекету. Ухилення від сплати податків — злочин, а кошти, отримані злочинним шляхом і легалізовані, розглядаються як відмиті. І коли на очах тієї ж FATF «брудні» гроші бурхливим потоком ідуть з України транзитом через західні банки і не контролюються в офшорах — на це адекватно реагують. Тим більше, що в такому разі українські гроші не «працюють» на західні країни, до чого останні не звикли.

Але все ж таки, на думку Генерального прокурора України, головна причина заходів з боку FATF — послаблення взаємодії FATF і керівництва правоохоронних органів України². З цим можна погодитись, але, на нашу думку, правоохоронні органи повинні, по-перше, співпрацювати не лише з FATF, а, по-друге, планувати свою діяльність, виходячи із обов'язкового, систематичного, всебічного співробітництва із зарубіжними колегами. Сфера міжнародної співпраці сьогодні набуває вирішального значення.

В українській економіці на ниві відмивання «брудних» грошей активно діє не тільки вітчизняний, але і зарубіжний криміналітет, як з близького зарубіжжя, так і з далекого. Економічні труднощі України приваблюють зарубіжний криміналітет для легалізації своїх доходів у найважливіших секторах економіки, організації відпливу незаконних доходів у зарубіжжя. Пільговий порядок оподаткування, реєстраційного та митного режимів активно використовується міжнародною економічною злочинністю для незаконного ввезення і вивезення валютних коштів і товарних цінностей, ухилення від оподаткування, вилучення отриманих доходів та їх відмивання.

Низький рівень взаємодії українських правоохоронців із зарубіжними партнерами, недосконалість внутрішнього зако-

¹ Див.: Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: Монографія. — Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. — С. 416

² Зеркало недели. — 2003. — 15 лютого (№ 6). — С. 2.

нодавства і його нескоординованість на міжнародному рівні є однією з причин недостатньо ефективної роботи правоохоронних органів у сфері протидії експансії міжнародної економічної злочинності в економіку України. Правоохоронні органи України не мають достатньої можливості активно їй протидіяти через міжвідомче розмежування державних органів, проблем національного суверенітету країн, корпоративні інтереси, зволікання в наданні оперативної інформації зарубіжними правоохоронними органами.

Організована злочинність має не лише внутрішньодержавне значення, а й є однією з важливих ланок міжнародної транснаціональної злочинності. Водночас міжнародно-правове співробітництво в цій сфері не можна визнати задовільним. Спеціальних міжнародних договорів поки що немає, і Україна спирається переважно на регіональні угоди. Найбільше значення з них має Європейська конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (Страсбург, 08.11.1990 р.) і Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, кримінальних справах (Мінська конвенція СНД, 22.01.1993 р.). Але і ці договори у повному обсязі не вирішують усіх важливих питань екстрадиції злочинців, повернення викрадених коштів, надання відповідної інформації.

В останні роки контакти між Україною і правоохоронними органами США стають все інтенсивнішими. Але контакти і взаємодія між організованими злочинними угрупованнями давно уже набули характеру сталих транснаціональних зв'язків. Свідомо цьому можна знайти вдосталь як в Україні, так і в Сполучених Штатах. Навряд чи у Сполучених Штатах отримала б таке широке поширення діяльність злочинних організованих угруповань з країн колишнього Радянського Союзу без таких стійких контактів із вітчизняними злочинцями. Адже багато напрямків організованої злочинної діяльності без них фактично неможливо реалізувати. Багато відомих злочинців, які вчинили тяжкі злочини у своїй країні, переходять і продовжують свою кримінальну діяльність у країнах Західної Європи і Сполучених Штатах.

Активізація спільних зусиль у боротьбі з організованою злочинністю між Україною і Сполученими Штатами вкрай необхідна. Договір між Україною і Сполученими Штатами Америки про взаємну правову допомогу у кримінальних справах

був підписаний 22 липня 1998 р. і ратифікований Верховною Радою України 10 лютого 2000 р. Але Конгресом США він до цього часу не ратифікований. Відсутність такого договору є одним із негативних моментів у наших спільних зусиллях у боротьбі з організованою економічною злочинністю і корупцією. Існуючі форми співпраці через Бюро Інтерполу в Україні, проведення обміну досвідом, конференції не можуть замінити цього документа.

Для того щоб боротьба з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, була ефективною, слід забезпечити успішне розслідування і переслідування злочинців не лише в їх власній країні, а і в інших, переважно індустріально розвинутих країнах, оскільки багато з них є недосяжні для реагування з боку місцевих правоохоронних органів. Ось чому політика протидії і запобігання цим злочинам, як і організація ефективної системи ведення кримінального правосуддя в Україні, потребує створення умов для реального використання міжнародної допомоги і співпраці.

Відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, стало однією з глобальних проблем сучасності. Вирішення її не під силу одній і навіть групі країн. Отже, постає питання про застосування заходів міжнародного кримінального переслідування злочинців, які вчинили найбільш небезпечні злочини, і можливості міжнародного правосуддя. Причин не використовувати ці можливості, на нашу думку, немає. Це не суперечить національному законодавству практично жодної країни світу

Рекомендовано до опублікування сектором вивчення причин злочинності (протокол № 8 від 3 квітня 2002 р.).

Рецензент доктор юридичних наук, професор **Г. А. Матусовський**.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПІЗНАННЯ І ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ТА МІСЦЕ В НИХ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Теорія доказів, за справедливим твердженням відомого російського юриста В. Д. Спасовича, становить центральний вузол усієї системи судочинства, душу всього кримінального процесу, початок, що його рухає, утворює його сутність, яка обумовлює і судоустрій, і всі головні форми судочинства¹. За майже півтора століття в теорії доказів відбулося значне накопичення нового знання завдяки застосуванню філософських, інформаційних, логічних та інших методів, і все ж значна кількість її проблем залишається невирішеною. В. С. Зеленецький у 1977 р. писав, що до цього часу не з'ясована з достатньою повнотою природа доказування в кримінальному процесі, не досліджені форми й методи пізнання в різних стадіях процесу². Це є актуальним і сьогодні. В літературі висловлюється також думка, що в даний час теорія доказів не являє собою єдиної цілісної системи, усі частини якої були б взаємопов'язаними і взаємозалежними, тобто не відповідає вимогам, що ставляться до теорії³. На відсутність необхідної стрункості і ясності в теорії доказів хоча б у відображенні основних понять вказує і Л. М. Карнеєва, зазначаючи, що це не лише не сприяє вдосконаленню законодавства, а й негативно позначається на практиці його застосування⁴. Однією з проблем

© М. А. Погорецький, 2003

¹ Спасович В. Д. О теории судебно-уголовных доказательств. — СПб, 1861. — С. 7.

² Див.: Зеленецький В. С. Пізнання в кримінальному процесі // Право України. — 1977. — № 4. — С. 72; його же. Сушність познавательной деятельности в советском уголовном процессе // Применение норм процессуального права. — Свердловск, 1977. — С. 52.

³ Див.: Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — М., 1993. — С. 3.

⁴ Див.: Карнеева Л. М. Правильное определение основных понятий теории доказательств — важнейшая гарантия достижения истины при производстве по уголовному делу // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе. — Ярославль, 1981. — С. 15-16.

теорії доказів, що має методологічне значення для вирішення таких основних її питань, як виявлення природи доказування й пізнання, їх структури та особливостей на різних стадіях кримінального процесу, визначення засобів пізнання й доказування, є з'ясування їх співвідношення. Ця проблема впродовж багатьох років була предметом дискусій практично всіх науковців, які досліджували ті чи інші аспекти теорії доказів. Зараз у теорії доказового права склалися два основних погляди на співвідношення пізнання й доказування в кримінальному процесі: перший полягає в ототожненні цих понять (З. З. Зінатулін, Ц. М. Каз, О. М. Ларин, І. І. Мухін, В. М. Савицький, М. С. Строгович, Л. Т. Ульянова, Ф. Н. Фаткуллін, С. А. Шейфер та ін.); другий — у тому, що ці поняття не співпадають між собою (Г. Ф. Горський, А. А. Давлетов, В. Я. Дорохов, В. С. Джатієв, Р. А. Домбровський, В. І. Зажицький, В. С. Зеленецький, Л. М. Карнеєва, Л. Д. Кокорев, М. П. Кузнецов, С. В. Курильов, О. В. Левченко, І. М. Лузгін, П. А. Лупинська, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Ю. К. Орлов, М. Є. Шумило, П. С. Елькінд та ін.).

Слід вказати, що зазначена класифікація наукових поглядів на співвідношення доказування й пізнання є суто умовною і не має чітких меж. Усі названі автори наводять аргументи для обґрунтування своєї точки зору, що заслуговують на увагу. Зважаючи на обсяг даної роботи, ми не зможемо детально проаналізувати кожну з них, а тому наведемо лише ті, які, з нашого погляду, найяскравіше відображають сутність зазначеної проблеми.

Прибічник першої точки зору авторитетний процесуаліст радянської доби М. С. Строгович писав, що доказування — це встановлення за допомогою доказів усіх фактів, обставин, що мають значення для вирішення кримінальної справи. У цьому понятті доказування рівнозначно, тотожно поняттю дослідження, що проводиться на досудовому слідстві й у судовому розгляді і полягає в збиранні, перевірці й оцінці доказів і в з'ясуванні за допомогою доказів усіх фактів, обставин, що мають значення для вирішення справи. З цього випливає, що доказування є процесом пізнання істини у розслідуваній і розглядуваній судом кримінальній справі¹. Поділяючи точку зору М. С. Строговича,

¹ Див.: Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: В 2-х т. — М., 1968. — Т.1. — С. 295.

С. А. Шейфер вказує, що доказування — це специфічний процесуальний термін, який визначає пізнавальну діяльність уповноваженого органу держави у сфері його юрисдикції, здійснювану за процесуальними правилами¹. Цю думку поділяють і Г. П. Корнеєв, А. Д. Черкасов та В. В. Ніколайченко². Пізнання і доказування, — зазначає С. А. Шейфер, — є невіддільними³.

Аналіз аргументів авторів, що додержуються другої точки зору, свідчить про різноманіття їх поглядів на цю проблему. Так, Р. Г. Домбровський дійшов висновку, що доказування — це лише розумова (пізнавальна) діяльність. «Розслідування як пізнавальний процес, — вважає автор, — має дві форми або дві сторони: одну форму розслідування злочинів складає криміналістичне пізнання, а іншу — процесуальне доказування»⁴. Такий підхід до розуміння співвідношення пізнання й доказування був підданий справедливій критиці⁵. С. Д. Курильов, навпаки, стверджував, що мислення не є складовою доказування. Під доказуванням він розумів лише процесуальні дії слідчих та судових органів по збиранню й закріпленню доказів⁶. Та, як слушно зазначав М. М. Михеєнко, критикуючи таку позицію, без розумової діяльності, без оцінки зібраних доказів кримінально-процесуальне доказування як різновид пізнання неможливе⁷. А. А. Давлетов вказує, що та частина

¹ Див.: Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. — Тольятти, 1998. — С. 12.

² Див.: Корнеев Г. П. Методологические проблемы уголовно-процессуального познания. — Н. Новгород, 1995. — С. 94; Черкасов А. Д., Николайченко В. В. Соотношение уголовно-процессуального познания и доказывания // Проблемы реализации судебной реформы в России. Вып. 1. — Саратов, 1998. — С. 80.

³ Див.: Шейфер С. А. Нуждается ли в пересмотре традиционное представление о доказывании // Правовые формы и эффективность доказывания по уголовным делам. Сб. научных статей. — Самара, 1996. — С. 38.

⁴ Домбровский Р. Г. Познание и доказывание в расследовании преступлений: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — К., 1990. — С. 31.

⁵ Див.: Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе: Дис... канд. юрид. наук. — Х., 1986. — С. 13-52;

⁶ Див.: Курьлев С. Д. Доказывание и его место в процессе судебного познания // Труды Иркутского гос. ун-та, 1955. — Т. 8. — С. 56; його же. Основы теории доказательств в советском правосудии. — Минск, 1969. — С. 29-32.

⁷ Михеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — К., 1984. — С. 11.

кримінально-процесуального пізнання, яка полягає в установленні фактів, повинна визначатися як доказування, а ті, що у вивченні доказів, — як дослідження, і пропонує відмовитися від широкого розуміння терміна «доказування» та замінити його поняттям «кримінально-процесуальне пізнання»¹. На його думку, кримінально-процесуальне пізнання — «більш широке поняття, що вказує як на змістовну (кримінально-), так і на формальну (процесуальну) сторони пізнавальної діяльності в кримінальному судочинстві»². Частково поділяючи такий підхід, Т. Т. Алієв, М. О. Громов, Л. В. Макаров, Н. П. Кузнецов, О. М. Шекшуєва вважають, що пізнання у кримінальній справі, з одного боку, ширше, ніж поняття доказування, а з іншого — вужче за нього, бо останнє, окрім пізнавальної, виконує ще й посвідчувальну функцію³. Отже, визнання доказування лише пізнавальною діяльністю, — пише О. М. Шекшуєва, — веде до визнання можливості винесення у справі підсумкових рішень, що не містять у собі достовірних знань, хоча й істинних. Адже пізнання може бути закінченим тоді, коли суб'єкт, що пізнає, здобуває знання «для себе», у той час як обґрунтування отриманого знання робить доступним його і для інших. Обґрунтованість і наявність конкретного адресата, підсумовує О. М. Шекшуєва, є суть посвідчувальної функції доказування⁴. Таке розуміння понять пізнання та доказування, а також їх співвідношення дозволили їй зробити, на наш погляд, помилковий висновок, нібито кримінально-процесуальне пізнання за своїм змістом ширше за поняття пізнання в гносеології, тому що припускає, як вважає автор, не лише пізнання «для себе» (індивідуальне пізнання), а й пізнання «для інших», тобто

¹ Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — С. 41.

² Див.: Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания. — Свердловск, 1991. — С. 152.

³ Див.: Алієв Т. Т., Громов Н. А., Макаров Л. В. Уголовно-процесуальное доказывание. — М., 2002. — С. 10; Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1998. — С. 9; Шекшуєва О. Н. Вероятность и достоверность в уголовно-процессуальной деятельности органов предварительного расследования: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — М., 1998. — С. 11.

⁴ Шекшуєва О. Н. Вероятность и достоверность в уголовно-процесуальной деятельности органов предварительного расследования: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — С. 11.

обґрунтування, адресоване конкретному суб'єкту¹. Очевидно, що цей висновок не відповідає загальним засадам теорії пізнання². На думку М. М. Михеєнка, пізнання, результати якого мають юридичне значення, здійснюється лише в процесуальній формі. Тому коли мова йде про гносеологічну сутність кримінально-процесуального доказування як особливий різновид пізнання дійсності, наголошує автор, слід ставити знак рівності між доказуванням і пізнанням. Непроцесуальна ж пізнавальна діяльність, що передує чи супроводжує кримінально-процесуальне доказування, на його думку, виходить за межі кримінального процесу, а тому не має правового значення³. О. В. Левченко зазначає, що пізнання і доказування у справі перебувають між собою у співвідношенні як ціле та частина⁴.

У теорії кримінального процесу висловлюються також сумніви щодо розуміння доказування як пізнавальної діяльності⁵.

Нами поділяється точка зору тих авторів, які вважають, що доказування в кримінальному процесі є різновидом пізнання. Кримінально-процесуальне пізнання і доказування не збігаються між собою, оскільки кримінально-процесуальне пізнання, окрім доказування, здійснюється за допомогою преюдицій, презумпцій, загальновідомих фактів, оперативного-розшукової діяльності (далі — ОРД), що обумовлені єдиним об'єктом пізнання — подією злочину⁶.

¹ Шекшуева О. Н. Вероятность и достоверность в уголовно-процессуальной деятельности органов предварительного расследования — С. 69.

² Див.: Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебник. 3-е изд., перераб. и доп. — М., 2001. — С. 202-419; Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. — М., 1974. — С. 52, 75, 78, 156-158; Павлов Тодор. Основные вопросы диалектико-материалистической теории познания. Избр. филос. произвед.: В 3-х т.: Пер. с болг. — М., 1962. — 828 с.

³ Див.: Михеєнко М. М. Гносеологическая и юридическая сущность уголовно-процессуального доказывания // Михеєнко М. М. Проблемы развития криминального процесса в Украине: Выбранные творы. — К., 1999. — С. 101.

⁴ Левченко О. В. Уголовно-процессуальное доказывание (сущность, средства доказывания, предмет и пределы): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Ижевск, 2001. — С. 16.

⁵ Див.: Лазарева В. А. Суд присяжных и теоретическая модель доказывания // Правовые формы и эффективность доказывания по уголовным делам: Сб. науч. статей. — Самара, 1996. — С. 53.

⁶ Про поняття об'єкту кримінально-процесуально пізнання див: Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе. — Х., 1979. — С.9-43; Зеленецький В. С. Об'єкт уголовно-процесуального познания действительности // Вопросы государства и права развитого социалистического общества: Тез. респ. науч. конф. 24-26 сентября, 1975 г. — Х., 1975. — С. 247-249; його же: Об'єкт познания в досудебном уголовном процессе // Весы Фемиды, 2002. — № 2. — С. 6-20.

В теорії їх називають формами, способами, засобами¹. Пізнання за допомогою доказування, преюдицій, презумпцій, загальновідомих фактів, ОРД має свою специфіку, яка виражена насамперед у сутності кожного з них, природі утворення, засобах, формах, суб'єктах та інших ознаках, що відрізняють їх одне від одного. Але усі вони, маючи один об'єкт кримінально-процесуального пізнання, перебувають у взаємодії і взаємозумовленості. Їх застосування у пізнанні залежить від конкретних обставин кримінальної справи. Вони мають різне правове значення для кримінального процесу. Наприклад, вирок суду, який набрав чинності, має беззаперечне доказове значення, а матеріали ОРД лише за відповідних умов, встановлених КПК, можуть бути приводами та підставами до порушення кримінальної справи, проведення окремих слідчих дій, а також доказами у кримінальній справі. Кримінально-процесуальне доказування є основною, визначальною формою пізнавальної діяльності у кримінальному процесі. Без цієї форми, наприклад, неможливо притягнути особу до кримінальної відповідальності чи постановити вирок. Окрім того, ця форма пізнання в більшості випадків зумовлює й інші, наприклад, ОРД.

У науці поширеною є думка, що стала традиційною: процес доказування — це діяльність, пов'язана, як правило, із збиранням, перевіркою й оцінкою доказів. Кожний з названих елементів прийнято вважати окремим етапом доказування². Проте в літературі неодноразово зазначалося, що схема доказування, яка складається з одних лише традиційних компонентів (збирання, перевірки, оцінки доказів), не має універсального характеру. З її допомогою добре ілюструється рух окремо взятого доказу, але при цьому не беруться до уваги суб'єкти доказування. У такому вигляді вона мало придатна для розмежування їхніх функцій. Процес доказування уявляється в ній як одноступінчастий, що не відповідає реальному доказуванню, в

¹ Див.: Левченко О. В. Уголовно-процессуальное доказывание (сущность, средства доказывания, предмет и пределы): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — С. 16; Зажицкий В. И. Уголовно-процессуальное доказывание и другие способы познавательной деятельности в уголовном судопроизводстве // Труды Высшей школы КГБ СССР. — 1987. — № 41-42. — С. 342-355.

² Див.: Арсеньев В. Д. Основы теории доказательств в советском уголовном процессе. — Иркутск. 1970. — С. 41-42; Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств. — М., 1966. — С. 28-95; Гродзинский М. М. Государственный обвинитель в советском суде. — М., — С. 12; та ін.

якому доказова діяльність будь-якого суб'єкта завжди адресована якомусь іншому суб'єкту чи суб'єктам»¹. Тому традиційну структуру процесу доказування дослідники нерідко доповнюють іншими компонентами. Наприклад, самостійними етапами доказування в спеціальній літературі іноді називають висування версій², обґрунтування висновків у справі³, пошук, виявлення і закріплення (фіксація)⁴ або процесуальне оформлення доказів⁵, використання доказів⁶, формування доказів⁷, дослідження доказів (розуміючи під ним перевірку)⁸, закріплення фактичних даних⁹. Замість традиційної тричленної структури (збирання, перевірка й оцінка) пропонуються й інші, які складаються з таких основних елементів, як збирання, перевірка, оцінка доказів, обґрунтування висновків у справі з метою встановлення істини та вирішення завдань кримінального судочинства¹⁰; збирання, формування і використання доказів¹¹; виявлення, збирання, закріплення, перевірка й оцінка

¹ Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: Научно-практическое пособие. — М., 2001. — С. 13.

² Див.: Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания. — Казань, 1973. — С. 10-11; Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькин П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. — С. 210 - 211; Кокорев Л. Д., Кузнецов И. П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. — Воронеж, 1995 — С. 220; та ін.

³ Див.: Фаткуллин Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания. — Казань, 1973. — С. 13; Кокорев Л. Д., Кузнецов И. П. Уголовный процесс: доказательства и доказывание. — С. 220; та ін.

⁴ Див.: Ларин А. М. Работа следователя с доказательствами. — М., 1966. — С. 43.

⁵ Див.: Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: В 2-х т. — М., 1968. — Т.1. — С. 302; Теория доказательств в советском уголовном процессе. — М., 1973. — С. 298; та ін.

⁶ Див.: Белкин Р. С. Предмет советской криминалистики // Криминалистика. — М., 1968. — С. 8; Белкин А. Р. Теория доказывания. — М., 1999. — С. 271.

⁷ Див.: Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — С. 10.

⁸ Див.: Каз Ц. М. Субъекты доказывания в советском уголовном процессе. — Саратов, 1968. С. — 7.

⁹ Див.: Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе. — К., 1990. — С. 15.

¹⁰ Див.: Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькин П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. — С. 208;

¹¹ Див.: Дегтярь Т. С. Собираение и формирование доказательств в процессе исследования преступлений: Дис... канд. юрид. наук. — М., 2001. — С. 38.

доказів, застосування відповідних кримінально-процесуальних норм¹; збирання, перевірка, оцінка доказів та їх використання для встановлення обставин, які мають значення у справі, й обґрунтування висновків, які з них випливають²; закріплення фактичних даних, їх перевірка, оцінка доказів і обґрунтування висновків у кримінальній справі³. Так, Н. В. Сибільова ставить під сумнів тезу, що збирання доказів є складовою доказування і вважає, що «початковим елементом процесуального доказування є діяльність щодо процесуального закріплення інформації, яка міститься у вказаному в законі джерелі»⁴. Автор цілком справедливо стверджує, що збирання доказів — це широке за значенням поняття, яке містить у собі «пошук і виявлення можливих носіїв (джерел) інформації, що мають значення для справи». Закріплення інформації, на її думку, — це введення її до кримінального процесу у формі судових доказів, тобто визначення того, чи відповідає носій інформації вимогам, що ставляться ч. 2 ст. 65 КПК, а слідча дія, за допомогою якої закріплюється інформація, — правилами, що містяться в главах 14-18 КПК⁵. Н. В. Сибільова вважає, що «структура закріплення доказів як елементів процесуального доказування виражається у вимогах, що ставляться: до суб'єкта, який реалізує своє право на проведення слідчих дій; до джерел фактичних даних; до способів закріплення цих даних, а також процесуальних гарантій, які забезпечують достовірність процесуально закріпленої інформації»⁶. Однак з цим положенням важко погодитися, оскільки воно розширює поняття процесуального закріплення інформації і передбачає застосування його лише до вимог кримінально-процесуального закону щодо проведення слідчої дії з метою отримання доказів. Доказування починається з предметно-практичної діяльності органу дізнання, слідчого, прокурора чи суду. Про-

¹ Див.: Москалькова Т. В. Этика уголовно-процессуального доказывания (стадия предварительного следствия. — М., 1996. — С. 43.

² Див.: Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1998. — С. 6, 10-14.

³ Сибилева Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе. — К., 1990. — С. 15.

⁴ Там само. — С. 8.

⁵ Там само. — С. 13.

⁶ Там само. — С. 13.

цесуальний закон з метою забезпечення достовірності доказів встановлює спеціальну процедуру проведення тієї чи іншої слідчої дії з тим, щоб, враховуючи інтереси суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, контролювати процес отримання доказів у кримінальній справі. Тому фіксацію доказів не можна відокремлювати від законної процедури проведення слідчих дій, спрямованих на їх збирання та оцінку. Процес доказування достатньо складний. За межами кримінального процесу створюється лише фактична основа майбутніх доказів, а точніше, сліди відповідної події, що залишилися на предметах матеріального світу чи в свідомості людей. В ході досудового слідства орган дізнання або слідчий виявляють ці сліди, процесуально фіксують їх у документах, відбираючи ту інформацію, яка входить до предмета доказування у конкретній кримінальній справі.

Вважаючи не зовсім вдалою редакцію ч. 2 ст. 66 КПК, в якій вказується, що «докази можуть бути подані підозрюваним, обвинуваченим, його захисником, обвинувачем, потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем і їх представниками, а також будь-якими громадянами, підприємствами, установами і організаціями», оскільки при такому формулюванні зазначеної норми складається враження, нібито докази існують у природі в готовому вигляді, М. М. Михеєнко робить висновок, що початком процесу доказування є формування доказів у межах відповідних процесуальних дій¹. Така думка поділяється й іншими авторами².

На наш погляд, слушною є думка авторів, які вважають, що поняття «збирання доказів» чи «подання доказів» не відповідають сутності початкового етапу процесу доказування, оскільки доказів у готовому вигляді не існує. Але й поняття «формування доказів», що пропонується замість «збирання доказів», також, на нашу думку, не може бути визнане вдалим, оскільки цей термін не повністю відбиває сутність початкового етапу доказування. «Формування» тлумачиться не лише як надання чому-небудь певної форми, завершеності, визначеності,

¹ Михеєнко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — С. 10.

² Див.: Шейфер С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. — М., 2001. — С. 6-9.

а й як виникнення, створення, породження чого-небудь¹. Використання цього терміна в КПК може призвести до думки, що ніби-то докази з нічого створюються, породжуються органом дізнання, слідчим, судом. Але ж це не так.

Отже, висловлені точки зору щодо структури доказування вказують на необхідність пошуку її уніфікації, надання їй якомога більш загального вигляду, що ілюструє рух не якогось одного, а всієї сукупності доказів, які фігурують у кримінальній справі.

На нашу думку, такою універсальною структурою доказування міг би стати поділ його на два етапи: отримання доказів та їх використання.

Термін «отримання» для визначення першого етапу доказування здається більш прийнятним, ніж терміни «збирання» та «формування», оскільки він більше відповідає суті цього етапу. Слово «отримання» має значення здобуття чого-небудь певними зусиллями, якимись діями; взяття, прийняття того, що надається². Перший етап полягає саме в пошуку та виявленні як джерел, так і фактичних даних, які можуть бути доказами, в їх відповідному процесуальному оформленні, перевірці й оцінці, оскільки будь-які сліди злочину, зберігаючись у матеріальному світі і в пам'яті людей та маючи об'єктивний характер, самі собою ще не є доказами у справі. Вони стають ними лише в результаті активної і цілеспрямованої діяльності суб'єктів доказування взагалі і тих з них, хто безпосередньо здійснює досудове розслідування й судовий розгляд справи зокрема.

Отримання доказів як перший етап доказування може здійснюватися трьома способами: 1) проведенням слідчих дій; 2) без проведення слідчих дій через витребування предметів і документів від підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян, проведення ревізій, оперативно-розшукових заходів, які можуть встановити необхідні в справі фактичні дані, що можуть бути використані для отримання доказів (частини 1, 3 ст. 66 КПК); 3) за допомогою надання предметів

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Ірпінь, 2001. — С. 1329; Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 тыс. слов и фразеологических выражений / РАН. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М., 1999. — С. 856.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — С. 659, 690.

і документів учасниками кримінального процесу, а також будь-якими громадянами, підприємствами, установами і організаціями, що містять фактичні дані, які можуть бути використані як докази (ч. 2 ст. 66 КПК).

Елементом цього етапу є процесуальне оформлення отриманих фактичних даних та надання їм статусу доказів. Так само як пошук та виявлення, оформлення складається з декількох послідовних стадій: перевірки, оцінки й організації отримання нових доказів з урахуванням уже наявних¹. Відомо, що отримані докази підлягають ретельній, всебічній і об'єктивній перевірці. Це передбачає вивчення їхніх джерел, аналіз отриманих доказів і зіставлення їх між собою. Більше того, перевірка може здійснюватися за допомогою отримання нових доказів, які прямо чи побічно підтверджують вірогідність наявних відомостей. Перевірка є такою тільки щодо доказів, які перевіряються. Для доказів, за допомогою яких перевіряються наявні відомості, вона фактично виступає як їх отримання. Перевірці доказів, як правило, передують уточнення їх змісту (попереднє їхнє дослідження). Таке «попереднє дослідження доказів» із процесу їх перевірки виділяється умовно — лише для уточнення механізму їхнього отримання. Фактично ж процес перевірки доказів єдиний, тому що зміст будь-якої процесуально значущої інформації не може уточнюватися без її сприйняття. Перевірці підлягають як джерело, з якого отримані ті чи інші фактичні дані, так і самі фактичні дані. Завершується перевірка аналізом кожного доказу, зіставленням його з усіма іншими, що вже є в справі.

¹ У спеціальній літературі можна зустріти різні підходи до розуміння цієї стадії. Одні автори називають перевірку доказів дослідженням, інші переконані, що це самостійний етап процесу доказування. Проте у зміст процесу перевірки вкладається практично те саме розуміння — з'ясування змісту доказів, їхній аналіз, одержання інших доказів з метою з'ясування вірогідності вже наявних. Більше того, сюди іноді включаються інші компоненти, що скоріше відносяться до оцінки доказів, ніж до їх перевірки. Див. наприклад: *Кокорев Л. Д., Кузнецов Н. П.* Уголовный процесс: доказательства и доказывание. — С. 220; *Теория доказательств в советском уголовном процессе.* — М., 1973. — С. 333; *Курс советского уголовного процесса. Общая часть / Под ред. А. Д. Бойкова и И. И. Карпеца.* — М., 1989. — С. 613; *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса: В 2-х т. — Т. 1. — С. 303; та ін.

Оцінці як наступному елементу цього етапу підлягають як фактичні дані та їх джерела, так і отримані докази¹. Це розумова діяльність усіх суб'єктів доказування по визначенню належності, допустимості, процесуальної сили й достатності зібраних доказів². Цілком очевидно, що, хоча перевірка й оцінка є стадіями того самого етапу доказування, за своїм змістом вони не збігаються. Якщо перевірка поряд з розумовою діяльністю припускає здійснення практичних дій, то оцінка — діяльність винятково розумова. Іншими словами, це сукупність логічних операцій, виражених в оцінних судженнях (має місце факт вчинення злочину чи його не було, підтверджується причетність особи до вчинення даного злочину чи не підтверджується, і т.п.). Оцінка доказів має місце на всіх етапах доказування та їх стадіях.

Другим етапом доказування є використання доказів для прийняття рішень у кримінальній справі.

Важливим для з'ясування питання щодо співвідношення пізнання і доказування, а також визначення місця в них ОРД є встановлення меж доказування на досудових стадіях кримінального процесу, тобто визначення його початку й закінчення. У процесуальній літературі висловлений погляд, що доказування як одна з форм кримінально-процесуального пізнання відповідно до встановлених законом правил здійснюється на всіх стадіях процесу³. Інакше кажучи, уся пізнавальна діяльність зводиться до кримінально-процесуального доказування. Не робиться виняток і для стадії порушення кримінальної справи⁴. Так, Л. М. Карнеева вказує, що в стадії по-

¹ Про оцінку доказів докладно див: *Теория доказательств в советском уголовном процессе.* М., 1973. — С. 447-493; *Кримінальний процес України: Підручник / За ред. Ю. М. Прошевого та В. М. Хотенця.* — Х., 2000 — С. 142-146; *Мосесян Г. С.* Оценка доказательств в советском уголовном процессе: Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Х., 1965.

² На наш погляд, навряд чи логічно говорити про належність або допустимість доказів, як це має місце в сучасній теорії доказового права. Вказані категорії можуть скоріше стосуватися фактичних даних та їх джерел, оскільки, якщо вони є недопустими чи неналежними, то не можуть бути доказами у кримінальній справі.

³ Див.: *Зеленецький В. С.* Пізнання в кримінальному процесі. — С. 72.

⁴ *Кузнецов Н. П.* Доказывание в стадии возбуждения уголовного дела. — Воронеж, 1983. — С. 5-17; *його же:* Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России: Автореферат дис... д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1998. — С. 25-26; *Карнеева Л. М.* Доказывание при отказе в возбуждении уголовного дела // *Советское государство и право.* — 1975. — № 2. — С. 96-98; та ін.

рушення кримінальної справи здійснюється доказування, яке цілком відповідає процесуальному значенню цього поняття. Ця думка Л. М. Карнеєвою обґрунтовується тим, що діяльність, яка здійснюється на початковій стадії судочинства, є процесуальною, оскільки мета і зміст її передбачені кримінально-процесуальним законом, крім того, законодавець дозволяє провадити окремі слідчі дії до порушення кримінальної справи. На її погляд, до порушення кримінальної справи слідчі дії провадяться у випадках, коли ознаки злочину виявляють безпосередньо органи дізнання, слідчий, прокурор і суд у процесі провадження в іншій кримінальній справі. Зрештою, вона робить такий висновок: «дані, що містяться в поясненнях громадян і посадових осіб, повідомленнях організацій і результатах ревізій, які отримані в стадії порушення кримінальної справи у належній процесуальній формі і відповідають іншим ознакам ст. 16 Основ¹, є доказами... Завдання, що вирішуються на стадії порушення кримінальної справи, і використані при цьому засоби цілком відповідають визначенню доказування, яке здійснюється в процесуальних формах діяльності по збиранню, закріпленню, перевірці й оцінці фактичних даних, необхідних для встановлення істини у кримінальній справі й вирішення завдань кримінального судочинства»².

Як справедливо зауважує В. І. Зажицький, наведені аргументи Л. М. Карнеєвої недостатньо переконливі, оскільки не всяка діяльність, передбачена кримінально-процесуальним законом, є доказуванням. Передбачене законом проведення такої слідчої дії, як огляд місця події, до порушення кримінальної справи, — пише він, — викликане лише нагальною потребою вчасно та негайно знайти і зберегти сліди злочину, а також інші матеріальні об'єкти, що можуть мати доказове значення. В іншому випадку розкриття злочину може бути значно ускладнено. Отже, наявність такої вказівки в законі, на його погляд, не може бути аргументом на користь того, що пізнавальна діяльність, здійснювана при порушенні кримінальної справи,

¹ Відповідає ст. 65 КПК України.

² Карнеєва Л. М. Правильное определение основных понятий теории доказательств — важнейшая гарантия достижения истины при производстве по уголовному делу // Гарантии прав личности в социалистическом уголовном праве и процессе. — Ярославль, 1981. — С. 96-98.

являє собою кримінально-процесуальне доказування¹. Обґрунтовуючи свою позицію, він вказує, що в КПК послідовно проводиться думка про те, що доказування можливе лише в межах провадження у порушеній кримінальній справі². І це дійсно так, адже КПК (ст. 4) встановлює, що суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину і лише після цього прийняти всі передбачені законом заходи до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. У КПК (ст. 64) чітко визначено, що доказування події злочину, винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину й інших обставин відбувається «при провадженні досудового слідства, дізнання і розгляді кримінальної справи в суді». Закон встановлює, що слідчі дії, мета яких полягає в збиранні доказів, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд вправі здійснювати лише у справах, які перебувають в їх провадженні (ст. 66 КПК). Такі дії забороняється здійснювати за заявами і повідомленнями про злочин, крім огляду місця події (ст. 190 КПК). Тому на початковій стадії процесу, поки не порушена справа, не можна говорити ні про докази, ні про доказування у кримінальній справі в тому розумінні, що впливає з кримінально-процесуального закону.

Пізнання на стадії порушення кримінальної справи принципово відрізняється від доказування за об'єктом, засобами пізнання і правилами їхнього одержання. З огляду на специфіку завдань, а також вимог щодо швидкості їхнього вирішення, закон не визначає чіткої формальної процедури застосування відповідних засобів і способів при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, яка властива кримінально-процесуальному доказуванню. На цій стадії процесу у такій процедурі немає необхідності, оскільки при порушенні справи не ставиться мета вірогідно встановити винність певної особи у вчиненні злочину, не застосовуються примусові заходи. Вирішення питання про порушення кримінальної справи, звичайно, повинне бути достатньо обґрунтованим. Однак таке обґрунтування не можна вважати кримінально-

¹ Зажицький В. И. Уголовно-процессуальное доказывание и другие способы познавательной деятельности в уголовном судопроизводстве // Труды Высшей школы КГБ СССР. — 1987. — № 41, 42. — С. 350.

² Там само. — С. 351-352.

процесуальним доказуванням, оскільки пізнавальна діяльність на початковій стадії процесу здійснюється взагалі поза межами провадження у кримінальній справі. При складанні постанови про порушення кримінальної справи відповідний компетентний орган чи посадова особа не вправі вважати будь-що доказаним. На даному етапі закон не покладає на них обов'язок доказування (ч. 2 ст. 94 КПК). Подібну думку висловлюють М. В. Жогин і Ф. Н. Фаткуллін, зазначаючи, що «стадія порушення кримінальної справи має чітко обмежене завдання, що не містить у собі доказування»¹. Отже, на цій стадії немає підстав говорити ні про докази, ні про доказування в повному розумінні цих понять. Тут має місце лише пошук, виявлення й отримання інформації про джерела фактичних даних і про самі фактичні дані. Ця стадія не потребує чітко визначених процесуальних форм, за винятком огляду місця події (ст. 190 КПК) та накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187 КПК). Перелічені приводи до порушення кримінальної справи, тобто джерела, з яких компетентні органи і посадові особи вправі одержувати первинні дані про ознаки злочину (ст. 94 КПК), не можна ототожнювати з процесуальними джерелами, що у поєднанні з фактичними даними утворюють докази у кримінальній справі (ст. 65 КПК). Приводами та підставами до порушення кримінальної справи можуть бути й матеріали ОРД як засіб непроцесуального пізнання (п. 5 ч. 1 ст. 94 КПК). Пізнавальна діяльність при розгляді питання про порушення кримінальної справи здійснюється такими засобами: витребування необхідних матеріалів і одержання пояснень; вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів (ч. 5 ст. 97 КПК); застосування заходів, передбачених окремими нормативними актами адміністративного характеру; накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ст. 187 КПК); огляд місця події (ст. 190 КПК). Переважна більшість названих засобів має оперативний характер. Оперативність їх проведення дозволяє в досить короткий строк (ст. 97 КПК) одержати дані про ознаки злочину і здійснити розшук осіб, причетних до злочину, знарядь вчинення злочину, предметів, на яких залишилися сліди злочину, і т.п. На наш погляд, з метою підвищення ефек-

¹ Жогин Н. В., Фаткуллин Ф. Н. Предварительное следствие в советском уголовном процессе. — М., 1965. — С. 20.

тивності пізнавальної діяльності, здійснюваної при вирішенні питання про порушення кримінальної справи, необхідне не розширення чіткої процесуальної регламентації відповідних засобів, як це пропонується в літературі останнім часом¹, а надання їм більшої оперативності, враховуючи також те, що сьогодні звертається увага на розширення й процесуальних засобів доказування².

Таким чином, діяльність, спрямована на виявлення підстав до порушення кримінальної справи, не можна ототожнювати з доказуванням у кримінальній справі в повному розумінні цього слова, а отримані при цьому матеріали вважати доказами. Невипадково в жодній статті глави 8 КПК «Порушення кримінальної справи» про докази взагалі не згадується, а йдеться лише про приводи до порушення кримінальної справи, достатні дані, матеріали, пояснення, оперативно-розшукові заходи (статті 94, 97 КПК). На цій стадії процесу створюються лише необхідні правові передумови для здійснення доказування після порушення кримінальної справи.

Визначаючи місце ОРД в доказуванні, О. Й. Винберг, Г. І. Кочаров і Г. М. Міньковський висловили думку про те, що ОРД повинна розглядатися як складова деяких етапів доказування, оскільки вона може бути засобом виявлення доказів³. Ця думка була підтримана В. Ф. Робозеровим, який зробив спробу її розвинути та навести на її користь додаткові аргументи, вважаючи, що інформація, отримана органами дізнання оперативно-розшуковим шляхом у ході виконання доручення слідчого, використовується як засіб пізнання у кримінальному судочинстві й може знадобитися на будь-якому етапі розслідування, а не лише на деяких⁴.

У процесуальній літературі такий погляд свого часу був підданий справедливій критиці. Так, В. Я. Дорохов писав, що збирання доказів являє собою процесуальну діяльність орга-

¹ Див.: Дідоренко Е. О., Кириченко С. О., Розовський Б. Г. Процесуальна регламентація оперативно-розшукової діяльності потребує завершення: Наукова доповідь. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. — С. 30.

² Див.: Прошевий Ю. М. Поняття і класифікація засобів доказування в кримінальному процесі // Вісник Академії правових наук. — 1997. — № 3 (10). — С. 5.

³ Винберг А., Кочаров Г., Міньковский Г. Актуальные вопросы теории судебных доказательств // Соц. законность. — 1963. — № 3. — С. 34.

⁴ Див.: Робозеров В. Ф. Оперативно-розсыльная информация в системе судебного доказывания // Правоведение. — 1978. — № 6. — С. 107-108.

нів дізнання, слідчого, прокурора й суду, спрямовану на виявлення фактичних даних і їхнє процесуальне оформлення. Виявлення і сприйняття фактичних даних, що стосуються справи, відбуваються в процесі провадження передбачених законом процесуальних дій (обшуку, допиту та ін.). Дії ж із встановлення джерел доказів і одержання відомостей про місце перебування предметів і документів закон не відносить до діяльності по збиранню доказів. Зібрати відомості про джерела доказів — ще не значить отримати самі докази. Наявність таких відомостей створює лише можливість для виявлення доказів, що може перетворитися на реальність чи залишитися нереалізованою. Якщо докази отримані не були, то, природно, не можна говорити і про процес доказування чи про його окремі елементи. Доказування неможливо здійснювати без доказів. Процес доказування, — підсумовує В. Я. Дорохов, — це кримінально-процесуальна діяльність, проведена в межах, окреслених кримінально-процесуальним законом. ОРД перебуває за цими межами, не регламентується кримінально-процесуальним законом, хоча і має істотне значення для правильного, повного і швидкого здійснення процесу доказування¹. Цю думку поділяв і М. М. Михеєнко, вважаючи, що оперативно-розшукові заходи можуть допомогти виявити носіїв можливої доказової інформації і визначити конкретні процесуальні способи її отримання з метою збирання доказів. Однак останні можна зібрати, сформулювати лише процесуальним шляхом².

Таким чином, збирання (отримання) доказів являє собою виключно процесуальну діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора й суду, спрямовану на виявлення фактичних даних і їх процесуальне оформлення. Саме тому в п. 2 ст. 10 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність», а також в п. 3 ст. 15 Закону «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» вказується на можливість використання фактичних даних, зібраних у результаті проведення оперативно-розшукових заходів, як доказів у кримінальних справах.

Оперативно-розшукові заходи регулюються іншим законодавством та підзаконними нормативними актами і мають суттєве значення для правильного і швидкого здійснення про-

¹ *Дорохов В. Я.* Общее понятие доказательства в советском уголовном процессе. — М., 1981. — С. 220-223.

² Див.: *Михеєнко М. М.* Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — С. 13.

цесу доказування. Тому в ст. 1 Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» одним із завдань ОРД називається пошук і фіксація фактичних даних в інтересах кримінального судочинства.

Гострі дискусії навколо проблеми використання матеріалів окремих оперативно-розшукових заходів як засобів доказування в кримінальному процесі розгорнулися з прийняттям Закону України від 18 січня 2001 р. «Про внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ч. 2 ст. 8 якого доповнена положенням про те, що за результатами негласного проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контролю за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосуванням інших технічних засобів одержання інформації складається протокол з відповідними додатками, який підлягає використанню як джерело доказів у кримінальному судочинстві, а Законом України від 21 червня 2001 р. «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» внесені відповідні зміни й до ч. 2 ст. 65 КПК. На сьогоднішній день ця проблема є невирішеною ні в теоретичному, ні в практичному плані, про що свідчить те, що за час існування цієї норми вона вкрай рідко застосовується на практиці. На наш погляд, такі результати, виходячи із засад сучасного доказового права та теорії ОРД, не можуть бути засобами доказування у кримінальному процесі, а є лише засобами пізнання¹.

Отже, підсумовуючи сказане, можна зробити такі висновки.

1. Пізнання у кримінальній справі являє собою сполучення кримінально-процесуального пізнання, врегульованого нормами кримінально-процесуального права, і непроцесуального пізнання, яке ґрунтується на загальних засадах гносеології.

2. Пізнання в кримінальному процесі є єдністю двох сторін — пізнавальної і посвідчувальної, які перебувають у нерозривному зв'язку.

3. Доказування є складовою кримінально-процесуального пізнання, яке, крім доказування як діяльності з отримання та використання доказів у передбаченій законом процесуальній формі, містить й інше пізнання, здійснюване в межах кримінально-процесуального закону (наприклад, одержання пояснень до

¹ Доклад. див.: *Погорецький М.* Докази у кримінальному процесі // Вісник прокуратури. — 2003. — № 2. — С. 59-65.

порушення кримінальної справи, витребування необхідних документів, проведення оперативно-розшукових заходів тощо).

4. Процес доказування є діяльністю, яка проводиться в межах, окреслених кримінально-процесуальним законом. Доказування — це фактично нерозривний єдиний процес, а тому поділ його на етапи є суто умовним. Він має лише методологічне значення і підкреслює системність доказування.

5. Пізнання є засобом отримання знань про обставини, які мають значення для кримінальної справи, а доказування — отримання знань лише у встановленій законом кримінально-процесуальній формі.

6. ОРД є засобом як процесуального пізнання у кримінальному процесі (наприклад, виконання органом дізнання доручень і вказівок слідчого про проведення розшукових дій — ч. 3 ст. 114 КПК, перевірка заяв або повідомлень про злочини до порушення кримінальної справи — ч. 5 ст. 97 КПК), так і непроцесуального пізнання (добування оперативно-розшукової інформації й використання її в кримінальному процесі як орієнтуючої в організаційно-тактичних цілях). Як засіб пізнання результати ОРД можуть слугувати також приводами та підставами до порушення кримінальної справи, підставами для проведення окремих слідчих дій.

7. Результати ОРД можуть стати засобами доказування лише за допомогою джерел, вказаних у ч. 2 ст. 65 КПК, та відповідно до встановленої для кожного з них процесуальної форми.

Враховуючи важливість ОРД для виконання завдань кримінального процесу, перспективною в даному напрямку наукового дослідження є ідея щодо використання результатів ОРД для отримання доказів у кримінальному процесі, тобто надання їм самостійного статусу засобу доказування, але оскільки ця ідея зачіпає всі інститути кримінального судочинства, а також засади теорії ОРД і, з одного боку, може сприяти підвищенню ефективності боротьби зі злочинністю, а з іншого — посилити загрозу правам та свободам людини, то вона потребує окремого наукового дослідження.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності (протокол № 9 від 16 квітня 2003 р.).

Рецензент кандидат юридичних наук доцент НЮА України ім. Ярослава Мудрого *О. В. Капліна*.

М. В. Сенаторов,
молодший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ЗАКОНІ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ¹

Об'єкт злочину має велике теоретичне і практичне значення. Саме він дозволяє розкрити соціально шкідливу сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Об'єкт відіграє істотну роль і для визначення поняття злочину в кримінальному законі², значною мірою впливає на зміст об'єктивних і суб'єктивних його ознак, є вихідним при побудові системи Особливої частини КК³.

Безумовно, вирішення теоретичних і практичних завдань, які постають у зв'язку з дослідженням об'єкта злочину, неможливе без визначення його поняття. Між тим КК України 2001 р. такого визначення не містить. Воно є продуктом науки кримінального права.

Майже століття у науці кримінального права домінує думка, що об'єкт злочину — це *суспільні відносини*, які поставлені під охорону кримінальним законом. У сучасній літературі її

© М. В. Сенаторов, 2003

¹ Ця проблема розглядається в межах дослідження сектора кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України за темою „Загальні проблеми кримінальної відповідальності та покарання”, затвердженою постановою Президії АПрН України № 19 від 14 лютого 2002 р., та дисертаційного дослідження автора статті за темою „Потерпілий від злочину: кримінально-правова характеристика”, яка затверджена вченою радою ІВПЗ АПрН України 15 грудня 1999 р., протокол № 10.

² Тут і далі поняття «кримінальний закон» і «закон про кримінальну відповідальність» вживаються як тотожні за змістом.

³ Див.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. — К.-Х.: Юрінком Інтер — Право, 2001. — С. 89.

відстоюють та розвивають В. Тацій, В. Сташис, В. Борисов, Л. Гаухман та багато інших вчених¹.

Між тим останнім часом з'явилося багато публікацій, у яких цей погляд піддається критиці. Їх автори пропонують інші підходи до визначення об'єкта злочину. Так, А. Наумов зазначає, що для визначення об'єкта слід звернутися до теорії об'єкта злочину як *правоохоронюваного інтересу*, яка була створена наприкінці XIX сторіччя в рамках класичної та соціологічної шкіл кримінального права². Його точку зору поділяють науковці кафедри кримінального права та кримінології МГУ ім. М. Ломоносова³. Є прибічники цього підходу і в Україні⁴. На думку Є. Фесенка, об'єкт злочину слід визначати як *цінності*, що охороняються кримінальним законом, проти яких спрямоване діяння і яким воно може заподіяти або спричиняє шкоду⁵. З точки зору С. Гавриша, основну ідею концепції об'єкта злочину відображає формула «об'єкт — *правове благо*», яка успішно поєднує у собі, з одного боку, вказівку на специфіку кримінального права (кримінальна відповідальність настає лише за посягання на охоронювані кримінальним законом блага), а з іншого — вказівку на реальне благо як охоронювану цінність⁶. Цей погляд підтримує С. Растропов, який

¹ Див., напр.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. професорів М.І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — С.89-93; Борисов В. І. Загальна характеристика Особливої частини нового Кримінального кодексу України / Новий Кримінальний кодекс України: питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук. практ. конф. Харків. 25-26 жовт. 2001 р. / Редкол.: Сташис В. В. (гол. ред.) та ін.: -К.-Х.: Юрінком Інтер, 2002. —С.100-101; Гаухман Л. Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. —М.: Центр ЮрИнфоР, 2001. —С.62-86.

² Див.: Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. -2-е изд., перераб. и доп. —М.: БЕК, 1999. —С.157-158.

³ Див. Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под ред. профессора Н. Ф. Кузнецовой и доцента И.М. Тяжковой. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. —Т.1. —С. 200.

⁴ Див., напр.: Самощенко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы): Дис... канд. юрид. наук. 12.00.08. —Х., 1997. —С. 114.

⁵ Фесенко Є. Цінності як об'єкт злочину // Право України. -1999. -№ 6. —С. 75; Фесенко Є.В. Кримінально-правовий захист здоров'я населення (коментар законодавства та судової практики). —К.: Істина, 2001. —С.7; та ін.

⁶ Див: Гавриш С. Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления // Право и политика. -2000. -№11. — С. 15.

вважає, що найбільший інтерес при визначенні об'єкта злочину становить концепція «об'єкт — *правове благо як певна цінність*», при цьому він вважає, що крім цієї концепції можна звернутися і до досвіду інших теорій об'єкта злочину¹. Погоджується з тим, що об'єкт злочину — це *правове благо*, і О.Зателепін. Разом з цим він підкреслює, що такої характеристики явно недостатньо для того, щоб з'ясувати сутність об'єкта злочину². На його думку, об'єкт злочину — це охоронювана кримінальним законом *соціальна безпека*, тобто стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, яка зазнає злочинного посягання, за яке передбачена кримінальна відповідальність³. Оригінальне визначення об'єкта злочину пропонує Г. Новосолов. «Об'єктом будь-якого злочину, а не лише спрямованого проти особи, — пише він, — виступають *люди* (курсив мій. — М.С.), які в одних випадках виступають як окремі фізичні особи, в інших — як певного роду множинність осіб, які мають чи не мають статус юридичної особи, в третій — як соціум (суспільство)»⁴.

Отже, аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про те, що в сучасній науці кримінального права немає єдиного підходу до вирішення проблеми визначення об'єкта злочину. Для того щоб сформулювати цей підхід та теоретично обґрунтувати його, в статті поставлені такі завдання: 1) дослідити визначення об'єкта злочину, які мали місце в історії кримінально-правової науки; 2) узагальнити ці визначення; 3) встановити, як у чинному законодавстві про кримінальну відповідальність, відображений об'єкт злочину; 4) визначити, яка з теорій об'єкта злочину найбільш відповідає законодавчому підходу до відображення об'єкта в кримінальному законі.

У літературі з кримінального права існує багато відповідей на запитання, що є об'єктом злочину. Всі ці відповіді можна звести принаймні до восьми напрямків і, таким чином, виділити вісім відповідних їм теорій.

1. Теорія кримінального закону як об'єкта злочину. Однею з перших в історії кримінально-правової науки була думка, що

¹ Див.: Растропов С. Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива // Уголовное право. -2002. -№1. —С.40.

² Див.: Зателепин О. К вопросу о понятии объекта преступления в уголовном праве // Уголовное право. -2003. -№1. — С. 30.

³ Там само. — С. 31.

⁴ Новосёлов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. — М.: НОРМА, 2001. —С. 60.

об'єктом злочину є кримінальний закон, який порушив злочинець. Її висловив Ж. Ортолан¹, тим самим започаткувавши теорію кримінального закону як об'єкта злочину. Цікавою є критична оцінка цієї теорії, яку дав К. Біндінг. «Рішення, що будь-який злочин посягає на кримінальний закон, — писав він, — містить у собі явне непорозуміння, бо положення кримінального закону, на підставі якого карається злочинець, отожднюється з юридичним положенням, яке злочинець порушує. Відомо, що будь-який кримінальний закон складається з описів злочинного діяння (диспозиція) та покарання, що повинно бути призначено (санкція), однак описи згідно з логікою не можуть бути порушені, навпаки, при застосуванні кримінального закону необхідно, щоб вчинюване діяння було юридично тотожне диспозиції закону; а порушення, точніше, невиконання, незастосування санкції можливе лише з боку органів судової влади, а не з боку злочинця»².

2. Теорія правового обов'язку як об'єкта злочину. Суттєвим елементом злочину, — вважав Россі, — є порушення певного обов'язку. Які б не були страждання, немає злочину, якщо не було порушено обов'язку; але якщо було таке порушення, то якою б не була насолода, є необхідним злочин³. На обов'язок як на об'єкт злочину вказував і П. Калмиков: «Об'єктом зветься те, проти чого вчиняється злочин; взагалі, злочин є порушення юридичного обов'язку, який може бути віднесений до цілого суспільства або ж до окремої особи...»⁴. Аналогічні судження про об'єкт злочину висловлював П. Пусторослев⁵.

¹ *Ortolan, J.-L.-E. Éléments de droit pénal; pénalité – juridictions – procédure suivant la science rationnelle, la législation positive et la jurisprudence avec les données de nos statistiques criminelles. 5. éd. revue, complétée et mise au courant de la législation française et étrangère. -Paris: E. Plon, Nourrit et cie, 1886. - P. 93.*

² *Binding K. Die Normen und ihre Übertretung Eine Untersuchung über die Arten des Delikts. I, 2-e Afl. -Leipzig: Felix Meiner, 1890. -S. 18.* Практично повністю ці положення процитовані М. Таганцевим (див.: *Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. -СПб: Государственная типография, 1902. -Т.1. -С. 34-35.* Тут і далі ми будемо посилатися на «Лекції» М. Таганцева, які були перевидані в 2001 р.: *Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. -Тула: Автограф, 2001. -Т.1 -С.41-42).*

³ *Росси. Основные начала уголовного права: Пер. с фр. -СПб: Типография Юлиуса Андра. Бокрама, 1871. -Вып. 1, 2. -С.194.*

⁴ *Калмыков П. Д. Учебник уголовного права. Часть общая и особенная. -СПб: Типография Товарищества «Общественная польза», 1866. -С.49.*

⁵ *Див.: Пусторослев П.П. Понятие о преступлении: Монография. - М: Типография Императорского Московского Университета, 1891. - С. 205.*

3. Теорія суб'єктивного права як об'єкта злочину. Злочином є діяння, — з точки зору А. Фейербаха, — яке стоїть під загрозою кримінального закону і яке суперечить праву іншого¹. Суб'єктивне право (право іншого), на погляд цього вченого, і є об'єктом, на який посягає злочин.

У західній літературі цю думку підтримував та розвивав І.Тіссо². На близькій до цієї позиції стояв російський криміналіст В. Спасович³.

4. Нормативна теорія об'єкта злочину (Normentheorie). Гостра полеміка розгорнулася між К. Біндінгом та А. Фейербахом з приводу теорії суб'єктивного права як об'єкта злочину, у результаті якої перший запропонував своє бачення об'єкта. Злочин посягає на одну чи декілька норм, визнаних та охоронюваних державою, — писав К. Біндінг. Такими нормами можуть бути не тільки положення писаного, об'єктивного права, але й правила права позаконного⁴. Разом з цим він зазначав, що при посяганні на ту чи іншу норму злочином порушується і певне благо, яке ґрунтується на цій нормі; таке благо теж необхідно визнавати об'єктом злочину. Автор акцентував увагу на об'єктивному характері блага, підкреслював, що корисність блага має не суб'єктивну природу, засновану на задоволенні людських потреб, а об'єктивну. Уявлення ж про благо як про явище, що має духовний компонент, було проголошено К. Біндінгом сентиментальністю та грубою помилкою⁵.

У дореволюційній Росії цей підхід до визначення об'єкта злочину підтримували Л. Білогриць-Котляревський, М. Сергеевський та багато інших вчених⁶. На певному етапі розвит-

¹ *Фейербах А. Уголовное право. -СПб: Медицинская типография, 1810. -С. 21.*

² *Див.: Калмыков П. Д. Учебник уголовного права. -С.25-26.*

³ *Див: Спасович В. Д. Учебник уголовного права. - СПб: Типография Иосафата Огрязко, 1863.- Т.1. -Вып. 1. - С. 84-85.*

⁴ *Див.: Binding K. Die Normen und ihre Übertretung Eine Untersuchung über die Arten des Delikts. - С. 326-327.*

⁵ *Там само. - С. 353-357.*

⁶ *Див.: Белогриц-Котляревский Л. С. Учебник русского уголовного права. Общая и особенная части: Учебник. - Киев-Петербург-Харьков: Южно-русское книгоиздательство Ф. А. Иогансона, 1903. -С.161; Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. Часть общая: Пособие к лекциям. -10-е изд. -СПб: Типография М. М.Стасюлевича, 1913. - С. 243; та ін.*

ку кримінально-правової науки нормативна теорія об'єкта злочину стає домінуючою.

5. *Теорія правоохоронюваного інтересу як об'єкта злочину (Interessentheorie)*. Не всі вчені підтримали біндингівський погляд. Неодноразово підкреслював його двозначність та помилковість (у частині характеристики блага як явища об'єктивної дійсності) Ф. Ліст. «Життя людей створює певні інтереси, — писав він, — тобто особливого роду психічне ставлення людей до певних явищ. Право ставить ці інтереси під свою охорону (забороняє вчинення дій, які викликають незадоволення інтересів) і підносить їх до ступеня правових благ»¹. На такі правоохоронювані інтереси (правові блага), на думку Ф. Ліста, і посягає злочин.

Так була започаткована теорія правоохоронюваного інтересу як об'єкта злочину (Interessentheorie). Дещо інший вигляд вона мала в працях Р. Кесслера, який наполягав на розмежуванні понять «правове благо» і «правоохоронюваний інтерес»². У дореволюційній науці кримінального права Російської імперії на таких позиціях стояли М. Таганцев, К. Шавров та інші вчені³. Сьогодні цю теорію підтримують та розвивають А. Наумов, І. Самощенко, А. Пашковська⁴.

6. *Теорія правового блага як об'єкта злочину*. Критично положення Normentheorie та Interessentheorie були сприйняті С. Познишевим. Об'єктом злочину, хоча б і віддаленим, не можна вважати правову норму, — писав він. Не можна також погодитися з думкою тих вчених, — продовжував С. Познишев, — які вважають об'єктом злочину правоохоронювані інтереси, оскільки інтерес не може бути порушений інакше як шляхом посягання на те благо, з яким цей інтерес пов'язаний і яке і є

¹ Ліст Ф. Учебник уголовного права. Общая часть (перевод Ф. Ельяшевича с 12-го перераб. изд.). — М., 1903: Товарищество типографий А.И. Мамонтова, 1903. — С. 67.

² Див.: Kessler R. Die Einwilligung des Verletzten in ihrer strafrechtlichen Bedeutung - Berlin und Leipzig: J. Guttentag, 1884. — S.48.

³ Див.: Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. — С. 394; Шавров К.В. Понятие преступления: Лекция. — Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901. — С. 20.

⁴ Див.: Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — С. 157-158; Самощенко И.В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины (понятие, виды, спорные проблемы). — С. 114.; Курс уголовного права. Общая часть. Учебник для вузов / Под ред. профессора Н.Ф. Кузнецовой и доцента И.М. Тяжковой. — Т. 1. — С. 202.; та ін.

справжнім об'єктом злочину. Вірна відповідь на розглядуване питання про об'єкт злочину, — з його точки зору, — зводиться до такого: об'єктами злочину є ті конкретні відносини, речі та стани осіб чи речей, які охороняються законом під страхом покарання. Стисло їх можна назвати правовими благами¹. Як вже зазначалося, сьогодні на позиціях цієї теорії стоять Є. Фесенко, С. Гавриш, С. Растропов та ін.²

7. *Теорія суспільного відношення як об'єкта злочину*. Основна ідея цієї теорії з'явилась наприкінці XIX сторіччя. Так, з точки зору І. Фойницького, будь-який злочин має два об'єкти: посередній — заповідь, що порушується, та безпосередній — те відношення, яке охороняється цією заповіддю та складає її реальний прояв³. На думку С. Мокринського, «об'єктом волі (у сучасному розумінні — об'єктом злочину. — М. С.) є певне втілення правового блага, те фактичне відношення, змінити яке мала на увазі особа, що вирішила вчинити злочин»⁴.

Ідея про об'єкт злочину як про певне суспільне відношення знайшла своє відображення і в перших законодавчих актах Радянської держави (див. пункти 1, 5 Керівних начал з кримінального права РРФСР 1919 р.)⁵. Її також підтримали радянські вчені А. Піонтковський, Я. Брайнін, Б. Нікіфоров, Є. Фролов, В. Глістін та багато інших⁶. Як вже зазначалося,

¹ Див.: Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. 2-е изд., испр. и доп. — М: Издание А. А. Карцева, 1912. — С.132-133.

² Див.: Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину. — С. 75-78; Гавриш С.Б. Теоретические предпосылки исследования объекта преступления. — С.14-15 та ін.; Растропов С. Понятие объекта преступления: история, состояние, перспектива. — С.40.

³ Див.: Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личные и имущественные: Учебник. — 6-е изд. — СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1912. — С. 5.

⁴ Мокринский С.П. Наказание, его цели и преположения. — Ч. III. — Томск, 1905. — С. 441-442.

⁵ Див.: Руководящие начала по уголовному праву РСФСР / Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. — 1919. — №66. — С. 589-590.

⁶ Див.: Пионтковский А. А. Уголовное право РСФСР. Часть общая. — М., 1925. — С.129-130; Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. — М., 1963. — С. 163-169; Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву. — М., 1960. — С. 8-29; Кудрявцев В.Н. О соотношении объекта и предмета преступления по советскому уголовному праву // Труды ВЮА. — Вып. 13. —

у сучасній науці цю ідею розвивають В. Тацій, В. Сташис, В. Борисов, Л. Гаухман та інші криміналісти.

8. Антропологічна теорія об'єкта злочину. Всю історію вчення про об'єкт злочину супроводжує проблема співвідношення понять «об'єкт злочину» та «предмет злочину». На людину як на «предмет злочину» («об'єкт злочину») вказували багато вчених¹. Однозначно людину об'єктом злочину назвав Д. Дріль: «...об'єктом злочину, як порушенням того чи іншого певного права та відповідного йому певного обов'язку може бути тільки людина, об'єднання осіб у різні спільноти і у ще більш велике ціле — державу ...»². Як вже зазначалося, сьогодні цю позицію відстоює Г. Новосьолов³.

У межах цієї статті важко однозначно відповісти, яка з окреслених теорій точніше відображає сутність об'єкта злочину. Така відповідь може бути дана у разі проведення комплексного дослідження, в якому б використовувалися знання не лише кримінального права, а й соціології та загальної теорії права. Між тим і тут, спираючись на логіку побудови чинного законодавства про кримінальну відповідальність, певні висновки про сутність об'єкта злочину можна зробити.

У філософії під об'єктом розуміється те, що протистоїть суб'єкту, те, що є предметом його пізнання, практичного впливу⁴. Звернемося до визначень злочинів у кримінальному законі та розглянемо, як у них відображене те, чому протистоїть суб'єкт злочину, те, на що спрямована злочинна діяльність, іншими словами — як у них охарактеризований об'єкт злочину.

При описі одних злочинів (перша група) зазначається, що діяння заподіює шкоду певним *матеріальним чи нематеріаль-*

1953.; Фролов Е.А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность: Автореф. дис... д-ра. юрид. наук. — Свердловск, 1971. — С.8-10; Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. — Л., 1979. — С. 19-31; та ін.

¹ Див., напр.: Спасович В.Д. Учебник уголовного права. — С. 84;

² Дриль Д.А. Уголовное право: лекции, читанные на экономическом отделении СПб политехникума (рукопись). — СПб: Литография Трофимова, 1909. — С.155.

³ Див.: Новоселов Г.П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты. — С.60.

⁴ Див., напр.: Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. 2-е изд., испр. и доп. — М.: Наука, 1975. — С. 402; Философский энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 1998. — С. 314.

ним благам. У статті 111 КК України вказано, що державною зрадою є діяння, що вчиняється на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України; у ст. 137 КК йдеться про спричинення істотної шкоди здоров'ю. Про заподіяння шкоди таким благам, як таємниця голосування, законна діяльність, релігійна святиня, лісовий масив, зелене насадження, громадський порядок вказано у статтях 159, 170, 179, 245, 293.

При характеристиці інших злочинів (друга група) підкреслюється, що діянням порушується певний *правовий обов'язок*. Так, у ст. 131 йдеться про неналежне виконання професійних обов'язків; у ст. 166 — про злісне невиконання встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною. Аналогічно об'єкт злочину охарактеризований у статтях 140, 197 та ін.

При описі ще однієї (третьої) групи злочинів вказується, що діяння посягає на ті чи інші *суб'єктивні права*. Наприклад, у ст. 157 передбачено, що таким є право обирати чи бути обраним Президентом України, народним депутатом, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим і т. д.; у ст. 160 — право брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму; у ст. 374 — право на захист.

Описуючи ще одну групу злочинів (четверта група), зазначається, що порушуються певні *регулятивні норми*: угода про працю (ст. 173); правила екологічної безпеки (ст.236); законодавство про охорону праці (ст. 271) та інші норми.

У п'ятій групі йдеться про заподіяння шкоди певним *інтересам*. Так, у ст. 365 зазначається, що зловживання владою є злочином лише тоді, коли воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб (див. також статті 365, 367 та ін.).

При формулюванні багатьох злочинів зазначено, що діянням заподіюється шкода певним соціальним суб'єктам (*нотерпні від злочинів*): державному чи громадському діячу (ст. 112); особі, яка не досягла, шістнадцятирічного віку (ст. 156); Україні або союзній з нею державі (ст. 431); та ін.

Як бачимо, в законодавстві про кримінальну відповідальності по-різному охарактеризований об'єкт злочину. В одних випадках — шляхом вказівок на блага, в інших — на суб'єктивні права, правові обов'язки, інтереси, норми, потерпілих.

Думається, що дослідження цього різноманіття законодавчих описів об'єктів злочину може підштовхнути до висновку, що як об'єкт злочину слід розглядати і блага, і суб'єктивні права, і правові обов'язки, і норми, і потерпілих.

Однак, на наш погляд, з цього дослідження повинен випливати інший висновок. Так, встановлюючи, як у законі про кримінальну відповідальність відображені об'єкти злочинів, ми аналізували законодавчі визначення злочинів. Відомо, що такі визначення складаються з певних ознак злочину, які законодавець вважає найбільш суттєвими і які, з його точки зору, необхідним чином відбивають як ті чи інші елементи злочину (об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону), так і весь злочин у цілому. Звідси, *благо, суб'єктивне право, правовий обов'язок, інтерес, норма, потерпілий* — явища (предмети, суб'єкти), на які вказується в законі про кримінальну відповідальність, слід розглядати не як об'єкти злочинів, а лише як *ознаки (характерні риси)*, завдяки яким законодавець відображає ці об'єкти.

При цьому слід зазначити, що у реальній дійсності благо, суб'єктивне право, правовий обов'язок, інтерес, норма, потерпілий перебувають у певному зв'язку. Тому, якщо у диспозиції статті КК існує вказівка лише на одну з названих ознак, то це дає можливість встановити й інші, що не названі в диспозиції, а через них і об'єкт злочину в цілому. Так, наприклад, у ст. 206 КК зазначено, що діяння посягає на таке благо, як законна господарська діяльність. Цього достатньо, щоб стверджувати, що разом з цим благом порушується і таке суб'єктивне право, як свобода суб'єкта господарювання вільно обирати види діяльності, форми і засоби її здійснення, контрагентів по цій діяльності, яке передбачено у ч. 3 ст. 42 Конституції України і конкретизується в Законі «Про підприємництво»; порушується відповідний до цього права обов'язок; а також заподіюється шкода певному соціальному суб'єкту — суб'єкту господарювання, який виступає одним з потерпілих від злочину, передбаченого у ст. 206 КК.

Крім того, будь-яка з названих ознак об'єкта злочину може виступати ознакою складу злочину. В цьому разі вона повинна відповідати таким умовам: разом з іншими ознаками визначати суспільну небезпечність діяння (1); відображати відмінність цього діяння від інших (2); не бути похідною від інших ознак злочину (3); бути властивою усім злочинам певного виду (4)¹.

¹ Див. також: Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. -2-е изд., перераб. и дополн. —М.: Юристъ, 2001. —С. 94-95.

Будучи такою ознакою, вона може характеризувати основні або ж додаткові (обов'язкові, обов'язково-альтернативні) об'єкти злочинів. Так, наприклад, у ст. 112 КК, в якій описаний такий злочин, як посягання на життя державного чи громадського діяча, вказівкою на таких потерпілих, як Президент України, Голова Верховної Ради, народний депутат і т.д., охарактеризований основний об'єкт злочину, а вказівкою на таке благо, як життя, окреслено додатковий обов'язковий об'єкт злочину.

Як відомо, в межах загального вчення про склад злочину всі ознаки складів злочинів поділяють на обов'язкові та факультативні. Обов'язковими є ті ознаки, які притаманні будь-якому складу злочину (наприклад, суспільно небезпечне діяння). Факультативними визнаються ознаки, які не є обов'язковими для всіх складів злочинів, а є обов'язковими лише для певних видів злочинів. Думається, що обов'язковою ознакою об'єкта злочину є благо. Саме на нього законодавець безпосередньо вказує, описуючи більшість видів злочинів, а якщо такої вказівки немає, то воно встановлюється шляхом аналізу назви розділу Особливої частини КК, в якому визначений цей злочин, або ж положень Загальної частини КК (наприклад, ст. 1 КК). Всі інші ознаки об'єкта злочину (потерпілі, їх інтереси та права, правові обов'язки, а також норми) є факультативними.

Безумовно, дослідження ознак об'єкта злочину має важливе значення при вирішенні питання про його сутність, однак, крім цього, необхідно ще назвати те явище дійсності, яке може характеризуватися всіма цими ознаками.

Для цього звернемося до соціології. Велике значення в цій галузі науки має категорія суспільного відношення. У радянській літературі під суспільними відносинами розумілися «відносини, що складаються між людьми»; «відносини між людьми у процесі їх суспільного життя»; «сукупність зв'язків, що виникають між соціальними групами людей»; «різноманітні зв'язки, які складаються між людьми в різних сферах суспільного життя»; «об'єктивована, успадкована, сукупна жива, чуттєва і т. п. діяльність людей, що виступає як співробітництво багатьох індивідів у зв'язку з їх ставленням одного до одного»; «об'єктивна та стійка структура суспільних зв'язків, яка формується (складається та змінюється) відповідно до видів та предметів людської діяльності та проявляється передусім як масові інтереси людей»; «соціальні зв'язки, що визначаються

характером об'єкта та суб'єкта діяльності»¹. Незважаючи на деякі відмінності у цих формулюваннях, слід визнати, що радянські вчені виходять з того, що суспільні відносини — це певні зв'язки між суб'єктами, які складаються у процесі їх матеріальної та духовної діяльності. Дещо уточнює цей погляд сучасний соціолог С. Новикова. На її думку, суспільними відносинами² є система нормативних взаємодій між партнерами з приводу чогось, що зв'язує їх³. Саме те, що суспільні відносини є зв'язками, які обмежені певними нормами (іноді навіть і не формальними), дозволяє відрізнити ці відносини від іншої соціальної взаємодії⁴. Таким чином, суспільним відносинам притаманні такі ознаки: присутність суб'єктів, соціального зв'язку між ними, предмета з приводу якого існує цей зв'язок, а також норми, яка його регулює.

При порівнянні цих ознак з тими, які в законі про кримінальну відповідальність характеризують об'єкт злочину, видно, що перші ознаки є родовими відносно других. Так, суб'єктивне право, правовий обов'язок та інтерес охоплюються поняттям «соціальний зв'язок»; потерпілий — це різновид суб'єкта суспільного відношення; матеріальне (нематеріальне) благо — предмет цього відношення; норма, на яку закон про кримінальну відповідальність вказує при описанні об'єкта злочину, є видом регулятивної норми суспільного відношення.

Отже, це порівняння дає підставу стверджувати, що об'єктом будь-якого злочину є певний вид суспільного відношення. В юридичній літературі справедливо зазначається, що видовою особливістю цього суспільного відношення, рисою, яка відрізняє це відношення від будь-якого іншого, є те, що воно поставлене під охорону закону про кримінальну відповідальність. Іншими словами — на порушення цього відношен-

¹ Цит. за: *Тацій В.Я.* Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. —Х: Вища школа, 1988. —С. 14.

² Якщо точніше, то ці відносини автор називає не суспільними, а соціальними. Однак для ясності викладу, а також враховуючи, що в соціологічній науці поняття „суспільне” та „соціальне” в більшості випадків вживаються як синоніми (про це пише і сама С. Новикова. Див.: *Новикова С.С.* Социология: история, основа, институционализация в России. —М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2000. —С. 204), тут і далі ми будемо називати ці відносини суспільними.

³ Див.: *Новикова С.С.* Социология: история, основа, институционализация в России. — С. 378.

⁴ Там само.

ня кримінальне законодавство накладає заборону¹.

Таким чином, викладене дозволяє зробити деякі висновки. Об'єктами злочинів є суспільні відносини, які перебувають під охороною закону про кримінальну відповідальність. Найбільш обґрунтованою з позицій чинного кримінального законодавства є теорія суспільних відносин як об'єкта злочину. У диспозиціях статей Особливої частини КК України об'єкти злочинів описуються через вказівки на матеріальні чи нематеріальні блага (1), суб'єктивні права (2), правові обов'язки (3), інтереси (4), потерпілих (5), норми (6). За певних умов такі явища, предмети, суб'єкти виступають ознаками складів злочинів, які характеризують об'єкти цих злочинів. У межах загального вчення про склад злочину благо (соціальна цінність, предмет суспільного відношення) є обов'язковою ознакою, а всі інші — факультативними ознаками складу злочину.

З викладеного також випливає, що і на сьогодні зберігається нагальна потреба в проведенні комплексних соціально-правових досліджень проблеми об'єкта злочину. В рамках цих досліджень доцільно зосередити увагу на питаннях визначення об'єкта злочину, розглянути змістовні характеристики цього явища, його структуру, механізм заподіяння шкоди тощо.

Рекомендовано до опублікування сектором кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю (протокол № 9 від 30 квітня 2003 р.)

Рецензент доктор юридичних наук професор **В. І. Борисов**

¹ Див., напр.: *Загородников Н.И.* Понятие объекта преступления в советском уголовном праве // Труды ВЮА. - Вып. 13., 1951. —С.12; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. професорів М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — С. 89.

Н. В. Глинська, молодший науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України

МЕЖІ ОБГРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

Дослідження теоретичних та практичних питань забезпечення правильності здійснення правосуддя в Україні, у тому числі й прийняття законних та обґрунтованих рішень по кримінальній справі, є однією з центральних проблем кримінально-процесуальної науки. Обґрунтованість кримінально-процесуальних рішень залежить від того, наскільки доброякісно та повно здійснювалась відповідна діяльність правозастосовчих органів щодо підтвердження висновків, що відображенні у конкретному акті по справі. Тому правильне визначення меж, в яких необхідно здійснювати обґрунтування того чи іншого висновку по справі, має первинне значення для досягнення необхідного для кримінально-процесуальної діяльності результату у вигляді обґрунтованості прийнятого рішення. В науці кримінального процесу питання щодо визначення меж обґрунтування процесуальних рішень ще не було предметом самостійного дослідження, проте його правильне вирішення має не лише загальнотеоретичне, але й безпосередньо практичне значення. І це дійсно так, оскільки йдеться про необхідність обґрунтування кожного акта, що приймається по справі. На жаль, чинне кримінально-процесуальне законодавство не вирішує належним чином поставленого питання. Все це призводить до прийняття на практиці недостатньо або й зовсім необґрунтованих рішень.

Процес провадження по кримінальній справі обмежений законом як у просторі, так і в часі. Останнє обумовлює виконання багатьох різноманітних процесуальних дій у відповідні строки. Це стосується і процесів обґрунтування всіх прийнятих по справі рішень. Порівняльний аналіз процесів обґрунтування різних рішень свідчить про те, що в одному випадку названий процес завершується раніш, в іншому він продовжується значно довше. Виникає питання, до яких меж повинен здійснюватися процес обґрунтування, щоб у кінцевому підсумку виконати своє функціональне призначення. Інакше кажучи, йдеться про

© Н. В. Глинська, 2003

межі обґрунтування кримінально-процесуальних рішень. Дане питання має безпосереднє практичне значення, що, природно, актуалізує його теоретико-прикладну розробку. Дійсно, передчасне закінчення процесу обґрунтування визначає необґрунтованість конкретного акта, а необґрунтоване продовження цього процесу призводить до його надмірності, із усіма негативними наслідками, що випливають з цього. Отже, процес обґрунтування повинен бути в усіх випадках раціональним, а значить, і обмеженим відповідними просторово-часовими границями. Правильне встановлення останніх можливе лише на основі адекватного визначення як поняття, так і функціонального призначення меж обґрунтування кримінально-процесуальних рішень.

У кримінально-процесуальній науці це питання ще не було предметом самостійного дослідження. У спеціальній літературі аналізувалися межі доказування. В юридичній літературі неодноразово зазначалося, що для повноти і всебічності встановлення всіх обставин справи важливо не лише правильно визначити предмет доказування по конкретній кримінальній справі, але й точно встановити межі останнього. Обидва ці поняття тісно пов'язані між собою, обумовлюють один одного, але не збігаються. «Розмежування предмета доказування і меж доказування істотно для того, щоб визначити, які обставини та у якому обсязі повинні бути встановлені, при яких умовах проведене дослідження фактичних підстав рішення визнається об'єктивним, всебічним і повним, яка сукупність доказів повинна бути оцінена як достатня для прийняття рішення»¹. Тут необхідно зазначити, що серед процесуалістів немає єдності думок щодо питання про саме поняття меж доказування, а також про співвідношення предмета доказування та його меж. Досить поширеною є точка зору, відповідно до якої під межами предмета доказування розуміють сукупність доказів (систему доказів² чи «обсяг доказового матеріалу»³), необхідних для всебічного, повного й об'єктивного встановлення об-

¹ Лушинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: их виды, содержание и формы. — М.: Юрид. лит., 1976. — С. 81.

² Див.: Кузнецов Н. П. Доказывание и его особенности на стадиях уголовного процесса России: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — Воронеж, 1998. — С. 17.

³ Див.: Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. — К., 1984. — С. 102.

ставин, що входять у предмет доказування¹. Однак при такому підході сукупність доказів можна помилково ототожнити із самим предметом доказування, тому що саме предмет доказування і повинен бути встановлений на основі сукупності доказів у тих межах, що необхідні для досягнення істини по кримінальній справі. Інакше кажучи, докази складають «суть засобів, за допомогою яких встановлюється предмет доказування в необхідних межах»².

У літературі висловлена думка, що межі доказування — це «менш вдале вираження обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі»³. При такій характеристиці меж відбувається, по суті, ототожнення самого явища (предмета) з його частиною — межами. Деякі автори під межами доказування розуміють «стан ймовірного або достовірного знання, яке досягається в процесі кримінально-процесуального пізнання»⁴. Однак такий підхід видається спірним, оскільки зводить межі доказування до вибору одного з можливих рівнів знання, одержуваного в ході його здійснення, — вірогідності чи ймовірності. О. Р. Белкін межі доказування фактично ототожнював з результатом цієї діяльності — «доведеністю необхідних для встановлення істини обставин»⁵.

І, нарешті, В.С. Зеленецький визначає межі доказування як «границі дослідження конкретних фактів, що підлягають встановленню в справі». «Якщо доказування, — пише автор, — це діяльність, то межі доказування повинні визначати границі цієї діяльності, тобто відповідати на питання про те, як широко потрібно здійснювати слідчому чи іншій особі, що веде процес, свою діяльність по дослідженню конкретних елементів предмета доказування, а значить, і предмета доказуван-

¹ Див.: *Лупинская П. А.* Решения в уголовном судопроизводстве: их виды, содержание и формы. — С. 79; *Теория доказательств в советском уголовном процессе / Под ред. Н. В. Жогина.* — М.: Юрид лит., 1973. — С. 187.

² *Зеленецкий В. С.* Предмет и пределы познания в последственном уголовном процессе // *Право и политика.* — 2002. — №8. — С.73.

³ *Рахунов Р. Д.* О понятии доказательства и главного факта доказывания // *Социалистическая законность.* — 1965. — № 12. — С. 100.

⁴ *Костенко Р. В.* Достаточность доказательств в российском уголовном процессе: Автореф. дис ... канд. юрид. наук: — Кубанский гос. аграрный ун-т., Краснодар, 1998. — С. 5.

⁵ *Белкин А. Р.* Теория доказывания. — М.: Норма, 2000. — С. 23.

ня в цілому»¹. Такий підхід до характеристики меж доказування видається найбільш правильним, оскільки узгоджується з етимологією слова «межа», що означає «обсяг, ступінь чого-небудь, припустима норма чого-небудь дозволеного»², адекватно відображає сутність розглянутого явища і характер його зв'язку з предметом доказування. Тому саме з такої позиції необхідно виходити і при визначенні меж діяльності, що нас цікавить.

Якщо предмет обґрунтування — це відображені в кримінально-процесуальному рішенні висновки правозастосовувача правового та фактичного характеру, що підлягають обґрунтуванню за допомогою конкретних норм права, доказів і відповідних їм доводів, то межі обґрунтування предмета повинні відповідати на питання, у яких границях необхідно підтверджувати висновки, закріплені в тому чи іншому процесуальному акті. Інакше кажучи, *межі обґрунтування* — це ті границі, в яких необхідно здійснювати обґрунтування правильності зроблених правозастосовувачем висновків. Зі сказаного видно, що індивідуалізація предмета обґрунтування та визначення його структури в конкретній правовій ситуації є первинним, а визначення ж границь, у яких необхідно здійснювати підтвердження адекватності встановлення такого предмета як у цілому, так і кожного окремого його елемента, є вторинним чи похідним.

У законі відсутня загальна норма, у якій би говорилося як про те, що потрібно обґрунтувати в будь-якому кримінально-процесуальному рішенні (тобто предмет обґрунтування), так і про те, як глибоко (чи широко) потрібно обґрунтовувати те чи інше твердження, що міститься в конкретному акті (тобто межі обґрунтування). Зазначене, однак, не дозволяє зробити висновок про те, що закон взагалі не регулює названі питання. Для деяких рішень (наприклад, для вироку суду першої інстанції (ст. 324 КПК) і рішень апеляційного суду (ст. 378 КПК)) у конкретній нормі вказується перелік питань, що підлягають вирішенню у відповідному акті. Послідовні відповіді на зазначені в конкретній нормі питання у своїй сукупності становлять не що інше, як предмет обґрунтування відповідного акта правосуддя. Відносно інших процесуальних рішень у конкретній

¹ *Зеленецкий В. С.* Предмет и пределы познания в последственном уголовном процессе. — С. 72.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — С. 517.

статті КПК, що передбачає підстави та порядок їх прийняття, завжди зазначені певні фактичні обставини (чи їхній перелік), при встановленні яких необхідно обрати саме даний спосіб поведінки в сформованій правовій ситуації (тобто дана певна програма визначення предмета обґрунтування). Що ж стосується меж, у яких необхідно обґрунтовувати адекватність встановлення названих обставин, то такі вимоги закон формулює зовсім по-різному. Найбільш повно регламентовані правові вимоги, що ставляться до меж обґрунтування вироку. Усі відповіді на питання, перераховані в ст. 324 КПК України, повинні бути обґрунтовані. Закон вимагає, щоб в обґрунтуванні вироку не лише наводився опис фактичних обставин справи, визнаних судом доведеними, але викладалися і самі докази, їхній зміст, робився їхній аналіз, давалися пояснення, чому суд визнав одні докази достовірними, а інші відхилив. Так, ст. 334 КПК, визначаючи вимоги до мотивувальної частини вироку, вказує, що в обвинувальному вироку повинні бути наведені докази, на яких ґрунтується висновок суду щодо кожного підсудного, мотиви, з яких суд відкинув інші докази, а у виправдувальному вироку — мотиви, з яких суд відкидає докази обвинувачення, а також мотиви зміни обвинувачення; у разі ж визнання частини обвинувачення необґрунтованою — підстави для цього. Причому суд повинен докладно мотивувати, чому він поклав в основу своїх висновків одні докази та відкинув інші, розкриваючи в потрібному аспекті зміст кожного з наведених доказів.

Названим вимогам у плані обґрунтованості повинен відповідати і вирок апеляційного суду. З меншою деталізацією закон визначає вимоги до обґрунтування ухвал, що виносяться апеляційним судом і судом касаційної інстанції. Так, в описово-мотивувальній частині такого рішення крім інших реквізитів повинен бути викладений аналіз доказів, досліджених під час повного або часткового судового слідства, проведеного апеляційним судом, та докладні мотиви прийнятого рішення (ч. 1, п. 8 ст. 377 КПК). При встановленні ж вимог до рівня обґрунтованості всіх інших процесуальних рішень у законі відсутня єдність, і формулюються вони нерідко за допомогою різнопорядкових і неоднозначних понять.

У ряді випадків закон вимагає, щоб у змісті рішення вказувалися *підстави його прийняття* (статті 98, 165¹, 187, 196, 214, 245, 246, 337 КПК). Причому самі такі підстави, як пра-

вило, формулюються в іншій нормі КПК і характер їхньої регламентації також неоднорідний¹. Так, у випадках порушення кримінальної справи як такі підстави Закон називає «достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину» (ст. 94 КПК). Підстави застосування того чи іншого запобіжного заходу (ч. 2 ст. 148 КПК), накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку (ч. 1 ст. 187 КПК) виражені в законі у вигляді конкретних обставин, які самі повинні бути встановлені за допомогою «достатніх підстав». Підстави до закриття кримінальної справи на стадії досудового слідства (ст. 213 КПК) представлені у вигляді переліку обставин, зазначених у ст. 6 КПК, або полягають у «недоведеності участі обвинуваченого у вчиненні злочину» (п. 2 ст. 213). У результаті залишається незрозуміло, що ж є підставою прийняття рішення (а отже, що потрібно наводити на його обґрунтування) — встановлені обставини чи сукупність фактичних даних, які свідчать про їхнє адекватне встановлення. Для деяких рішень взагалі не передбачено самостійної їхньої підстави². Так, наприклад, підстава залишення апеляції без задоволення виводиться з норм закону, які регулюють підстави і порядок винесення інших рішень на даному етапі провадження по справі (ч. 2 ст. 377 КПК). Норма, присвячена призначенню справи до судового розгляду (ст. 245 КПК), відсилає до підстав для розгляду справи в судовому засіданні, однак останні в законі не визначені. У деяких випадках закон вимагає наведення в змісті прийнятого рішення лише мотивів, які пояснюють, чому обирається даний варіант поведінки (наприклад, рішення прокурора про відмову від обвинувачення (ч. 3 ст. 264 КПК), зміну обвинувачення (ст. 277 КПК)). При цьому, зокрема, залишається невизначеним питання про необхідність наведення в таких рішеннях прокурора аналізу відповідних доказів, на

¹ Див.: Карнеева Л. М. Доказывание в советском уголовном процессе и основание процессуальных решений // Советское государство и право. - 1981. - № 10. - С. 90; Подольный Н. Основания принятия процессуальных решений // Российская юстиция. - 1999. - № 2. - С. 40-41; Смирнов А. В. Достаточные фактические основания уголовно-процессуальных решений. Стадия возбуждения уголовного дела и предварительного расследования: Автореф... канд. юрид. наук. - Л., 1984. - 20 с.

² Карнеева Л. М. Доказывание в советском уголовном процессе и основание процессуальных решений // Советское государство и право. - 1981. - № 10. - С. 85-86.

підставі яких він переконався у необхідності змінити обвинувачення або відмовитися від нього.

Щодо багатьох актів, які приймаються на досудовому слідстві, крім загальної вимоги вмотивованості та необхідності викладати в них «обґрунтування прийнятого рішення» (ст. 130 КПК), закон нічого більше не говорить. Йдеться про такі процесуальні рішення, як, наприклад, постанова слідчого про проведення обшуку та виїмки (статті 177, 178 КПК), про екзгумацію трупа (ст. 192 КПК), проведення освідування (ст. 193 КПК), одержання зразків для експертного дослідження (ст. 199 КПК), про зупинення досудового слідства (ст. 206 КПК) та ін. Аналіз практики складання процесуальних документів на досудовому слідстві говорить про те, що в названих актах слідчі, як правило, вказують лише сам висновок з провадження тієї чи іншої дії. Обґрунтування і мотивування в таких рішеннях або взагалі відсутні, або полягають у простому перенесенні диспозиції відповідної статті КПК в описову частину прийнятого акта. Разом з тим розглянутий підхід до обґрунтування прийнятих рішень не виключає можливості їхнього свавільного прийняття, оскільки правові підстави, сформульовані в гіпотезі конкретної правової норми, мають загальний характер і дозволяють приймати те чи інше рішення майже по будь-якій справі.

Скажимо ми хотіли підкреслити, що існуючий зараз підхід законодавця до правової регламентації меж обґрунтування кримінально-процесуальних рішень не відповідає об'єктивним потребам суспільства (а значить, і відповідних органів, які ведуть процес) у прийнятті законних та обґрунтованих рішень. Водночас правильне визначення таких меж має безпосереднє практичне значення, оскільки є одним з основних критеріїв при вирішенні питання про обґрунтованість кожного конкретного акта, прийнятого по тій чи іншій кримінальній справі. Усе це актуалізує необхідність розробки всього різноманіття питань, що стосуються визначення меж обґрунтування кримінально-процесуальних рішень. Видається, що задовільне вирішення обговорюваного тут питання можливе лише з урахуванням як загальних, так і індивідуально-визначених вимог, які ставляться до обґрунтування кримінально-процесуальних актів взагалі і тих, що вимагають спеціального (чи особливого) обґрунтування. З точки зору загальних вимог межі обґрунтування кримінально-процесуальних рішень повинні бути адекватними обсягу предмета обґрунтування, тобто ви-

черпно охоплювати всі елементи даного предмета. І лише при встановленні всіх таких елементів саме обґрунтування буде повним, а значить, і вичерпним. Водночас, щоб конкретне рішення було обґрунтованим, кожен з елементів предмета обґрунтування повинен бути встановлений з вичерпною повнотою (чи до вичерпних меж). Критерії ж такої повноти, на наш погляд, повинні спиратися на вимоги, які висуваються законом і передовою практикою до обґрунтованості вироку як основного акта правосуддя. Зокрема, процес обґрунтування повинен здійснюватися до наведення такої логічно правильної системи норм права, доказів і переконливих доводів, які б з вірогідністю підтверджували правильність встановлення кожного елемента предмета обґрунтування, а значить, і предмета в цілому, і переконували кожного, хто знайомиться з прийнятим рішенням, в його обґрунтованості. У результаті здійснення процесу обґрунтування в таких вичерпних межах в описово-мотивувальній частині конкретного рішення повинні бути викладені всі наявні фактичні і юридичні дані, а також необхідні і до того ж достатні, переконливі доводи правового, фактичного й етичного характеру.

Слід обов'язково зазначити, що загальний підхід до визначення меж обґрунтування не може бути автоматично поширений на процес обґрунтування всіх кримінально-процесуальних рішень без урахування їхньої родовидової специфіки. Кожен вид названих рішень індивідуальний і тому має специфічне, властиве тільки йому функціональне призначення (наприклад, акти обвинувачення чи профілактики злочинів). Ще більш специфічним, конкретним і неповторним є кожне індивідуальне рішення. Останнє виноситься на тому чи іншому етапі провадження по справі, у конкретній правовій ситуації відносно певної особи, що, звичайно, не може не відбитися на індивідуальній специфіці предмета його обґрунтування. Якісна ж визначеність останнього не може не зумовлювати й специфіку меж його обґрунтування. Усе викладене обумовлює необхідність *індивідуального підходу* як до визначення предмета обґрунтування, так і його меж у кожному кримінально-процесуальному рішенні. При цьому в кожному конкретному випадку необхідно враховувати мету, на досягнення якої спрямований даний акт, а також ті правові наслідки, досягнення яких планується. Межі обґрунтування повинні конкретизуватися як з урахуванням функціонального призначення того чи іншого виду кримінально-процесуальних рішень, так і

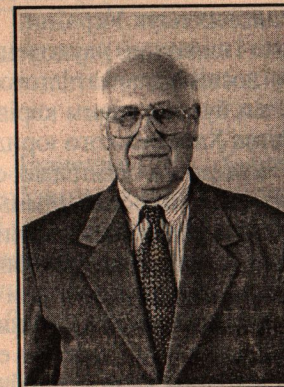
тих конкретних життєвих обставин, на врегулювання яких спрямований даний акт. Тому питання про межі обґрунтування кожного окремого кримінально-процесуального акта вирішується тільки особою, що веде процес. Однак у будь-якому разі необхідно виходити з вимоги вичерпного обґрунтування кримінально-процесуальних рішень і застосовувати їх з урахуванням специфіки предмета обґрунтування в кожному конкретному випадку.

На закінчення необхідно зазначити, що викладені в даній статті положення мають не лише теоретичне, але і певне практичне значення як для самих правозастосовувачів, які обґрунтовують те чи інше рішення, прийняте по справі, так і для осіб чи органів, що здійснюють перевірку даного акта з точки зору його законності та обґрунтованості. Саме в процесі встановлення як рівня надмірності, так і ступеня недостатності меж обґрунтування рішення, що перевіряється, можливо адекватно вирішити питання про його обґрунтованість. Порушення меж обґрунтування призводить в остаточному підсумку до неповноти обґрунтування конкретного акта. Остання має місце там, де правові висновки про встановлення певної сукупності обставин справи, що містяться, наприклад, у вирокі, обґрунтовані лише взагалі, оскільки на підтвердження правильності встановлення одних обставин (наприклад події злочину) наведена необхідна і достатня сукупність доказів і така ж сукупність мотивів, що переконують в обґрунтованості зробленого висновку, а адекватність інших зроблених висновків (наприклад, про винність особи, про характер і розмір шкоди) потребує подальшого обґрунтування. Слід також мати на увазі, що подібно до того, як не можна допускати обмеження меж обґрунтування того чи іншого кримінально-процесуального рішення, рівно так неприпустиме надмірне його розширення. Припущення першої помилки призведе до неповноти обґрунтування того чи іншого рішення, а другої — до введення в процес обґрунтування надмірної інформації, наявність якої обтяжить її сприйняття й оцінку. Інакше кажучи, в обох випадках процес обґрунтування, а значить і його результат, виявляться недоброякісними.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності (протокол № 7 від 26 березня 2003 р.).

Рецензент доктор юридичних наук професор *В. С. Зеленецький*

ПАМ'ЯТІ Г.А. МАТУСОВСЬКОГО

31 жовтня 2003 року на 81-му році життя пішов із життя *Григорій Абрамович Матусовський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, завідувач сектора дослідження проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю ІВПЗ Академії правових наук України.

Г. А. Матусовський народився 15 липня 1923 року в Харкові у сім'ї службовців. Під час Великої Вітчизняної війни з квітня 1942 року по травень 1945 року брав участь у бойових діях на Західному, Брянському, 2-му Білоруському фронтах. Інвалід війни 2-ї групи. Був удостоєний державних нагород, зокрема нагороджений орденами Вітчизняної війни, Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «За взяття Кенігсберга».

Після вступу до Харківського юридичного інституту в 1948 році усе подальше життя Г. А. Матусовського було пов'язано з науковими дослідженнями в галузі права, з вихованням майбутніх юристів та науковців: у 1949–1950 роках — завідувач криміналістичної лабораторії Курсів прокуратури СРСР, у 1950–1968 роках — заступник директора з навчальної роботи Курсів прокуратури СРСР. Захистивши у 1965 році кандидатську дисертацію, Г. А. Матусовський у 1968 році став викладачем кафедри криміналістики юридичного інституту (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого), де і працював до кінця свого життя. У 1981 році захистив

докторську дисертацію, в 1983 році йому було присвоєне вчене звання професора. З 1995 року Григорій Абрамович був завідувачем сектора вивчення проблем боротьби з корупцією та організованою злочинністю Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

Талановитий педагог і видатний науковець, Г. А. Матусовський усе своє натхнення і досвід віддавав підготовці нових поколінь юристів. У 80-х роках він був науковим керівником Наукового студентського товариства Харківського юридичного інституту, керівником команди України на олімпіадах студентів-юристів. Вчений був автором більше 150 наукових праць, у тому числі восьми монографій, підручників, посібників, коментарів, за якими навчаються тисячі студентів та працюють науковці і практики.

Дослідження криміналістичних проблем боротьби з економічною злочинністю, методики розслідування економічних злочинів, зокрема з ознаками корупції, методів економічного аналізу, математики, комп'ютерних технологій були основними напрямками діяльності професора Г. А. Матусовського. На цій основі сформувалась наукова школа криміналістичних проблем боротьби з економічною злочинністю. Розробляючи нові методики боротьби зі злочинністю, Г. А. Матусовський брав участь у роботі Харківського центру вивчення організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні з досліджень проблем розслідування фінансових злочинів, виявлення економічних злочинів математико-криміналістичними методами.

Багато років він незмінно працював у спеціалізованій вченій раді у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого.

Г. А. Матусовський був членом Українського геральдичного товариства, дійсним членом Всеросійського геральдичного товариства, опублікував низку робіт з юридичних питань символіки.

Г. А. Матусовського — вченого і людину — вирізняли доброта і чуйність, особлива душевна теплота, принциповість, глибока порядність, висока інтелігентність і натхненне служіння ідеалам науки. Саме ці якості стали основою авторитету і поваги колективу, вдячності і відданості учнів, щирої любові усіх, з ким працював Григорій Абрамович Матусовський.

Світла пам'ять про *Григорія Абрамовича Матусовського* завжди збережеться у наших серцях.

Колектив Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ДЕПОНОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

ДР
УДК 343.97

ДРНТІ

Кальман О.Г., Дарнопих Г.Ю., Христич І.О., Чікіна Н.О.
Кримінологічні проблеми прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею / Монографія; Інститут вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. — Харків, 2003. — 266 с.: іл. — Бібліогр.: 126 назв. — Укр. — Деп. у ДНТБ України. 5.05.03 №61-Ук 2003

Монографія присвячена проблемам прогнозування економічної злочинності, планування і координації заходів боротьби з нею. У роботі розглядаються концептуальні проблеми теорії і методології кримінологічного прогнозування економічної злочинності на основі системного аналізу показників кримінально-правової і економічної статистики та результатів проведеного авторами опитування експертів і громадськості. Значна увага приділена критичному і гносеологічному аналізу різних методів прогнозування, які можуть застосовуватися для одержання максимальної інформації про майбутній стан економічної злочинності, а також організаційним і методологічним недолікам, що мають місце у практиці розробки і здійснення системи планування і координації заходів боротьби з економічною злочинністю на загальнодержавному і регіональному рівнях.

За результатами проведеного дослідження запропоновані рекомендації по удосконаленню діяльності правоохоронних органів, органів влади і управління у сфері наукового кримінологічного прогнозування, практики планування і координації заходів протидії економічній злочинності.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- В. В. Сташис, В. І. Борисов, Л. В. Дорош, О. І. Перепелиця,**
Кримінальне право України: проблеми теорії
і практики застосування 3
- Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький,**
В. М. Хотенець, Н. В. Сібільова
Судова влада: проблеми її формування
та функціонування 34
- О. Г. Кальман, І. О. Христич, Г. Ю. Дарнопих, Н. О. Чікіна**
Кримінологічні проблеми прогнозування економічної
злочинності, планування і координації заходів
боротьби з нею 56

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА І АСПРАНТА

- Н. В. Сібільова**
Щодо поняття «судове право» та сфери
його застосування 90
- О. В. Сердюк**
Соціологічний підхід у дослідженні взаємодії
міграційної політики та попередження злочинності
в Європейському Союзі 97
- О. Г. Кальман**
Проблеми протидії легалізації (відмиванню) доходів,
одержаних злочинним шляхом: економіко-правовий
аспект 105
- М. А. Погорецький**
Співвідношення пізнання і доказування
в кримінальному процесі та місце в них
оперативно-розшукової діяльності 114
- М. В. Сенаторов**
Об'єкт злочину та його відображення
в законі про кримінальну відповідальність 133
- Н. В. Глинська**
Межі обґрунтування кримінально-процесуальних
рішень 146
- Пам'яті Г. А. Матусовського 155
- Інформація про депоновані наукові праці 157

Питання боротьби зі злочинністю

Випуск 7

Відповідальна за випуск
Н. В. Глинська

Редактор **А. В. Єфименко**
Комп'ютерна верстка
В. М. Зеленька

В. В. Ста

Крим
і прак

Ю. М. Гр

В. М. Хоп

Судог
та фул

О. Г. Каль

Крим
злочин
борот

Н. В. Сібі

Щодо
його:

О. В. Сер

Соціс
мігра
в Євр

О. Г. Кал

Проб
одерж
аспек

М. А. По

Спів
в кри
опера

М. В. Сер

Об'єк
в зако

Н. В. Гли

Межі
рішен

Пам'яті Г

Інформац

Підписано до друку з оригінал-макета 18.12.2003.
Ум. друк. арк. 8,8. Обл.-вид. арк. 8,6. Вид. № 155.
Тираж 1000 прим. Ціна договірна. Зам. №5

Видавництво «Право»
Академії правових наук України
Україна 61002 Харків, вул. Чернишевського, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції серії ДК № 559 від 09.08.2001)

Друкарня ПВПП «Слово»
Україна 61024 Харків, вул. Лермонтовська, 27